

VILNIAUS UNIVERSITETAS
KAUNO HUMANITARINIS FAKULTETAS

Danguolė Satkauskaitė

LINGVISTINĖ PRAGMATIKA

MOKOMOJI KNYGA AUKŠTŲJŲ MOKYKLŲ STUDENTAMS

Kaunas, 2011

Danguolė Satkauskaitė. *Lingvistinė pragmatika*. Mokomoji knyga aukštųjų mokyklų studentams. Kaunas, 2011. (elektroninėje laikmenoje)

Redaktorė

Eglė Merkytė-Švarcienė

Recenzavo

Prof. habil. dr. Giedrė Čepaitienė (Šiaulių universitetas)

Doc. dr. Rita Baranauskienė (Vilniaus universitetas)

Mokomoji knyga apsvastyta ir rekomenduota spausdinti Vilniaus universiteto Kauno humanitarinio fakulteto Tarybos posėdyje 2011 02 18 (protokolo Nr. 5).

ISBN 978-9955-634-17-1

Turinys

1. Kas yra pragmatika?	5
1.1. Pragmatikos sąvokos kilmė ir istorinė raida.....	5
1.2. Pragmatikos apibrėžimas ir santykis su kitomis disciplinomis.....	6
1.3. Pragmatikos tyrimų sritys.....	8
2. Deiksė ir referencija.....	13
2.1. Deiksės tipai.....	14
2.2. Deiktinės interpretacijos problemos.....	18
2.3. Deiksė tarp semantikos ir pragmatikos	20
2.4. Referencija.....	21
2.5. Referencija kaip veiksmas.....	22
2.6. Anaforinė referencija.....	24
Užduotys.....	25
3. Implikatūros teorija.....	29
3.1. Bendradarbiavimo principas ir nekonvencinė implikatūra	29
3.1.1. Bendradarbiavimo principo ir veiksmingo pokalbio taisyklių laikymasis	31
3.1.2. Tariamasis bendradarbiavimo principo ir veiksmingo pokalbio taisyklių nesilaikymas.....	32
3.1.3. Sąšvelnių vaidmuo.....	34
3.2. Nekonvencinių implikatūrų savybės ir implikatūrų patikra.....	35
3.3. Nekonvencinių implikatūrų tipai	37
3.4. Konvencinė implikatūra	38
Užduotys.....	42
4. Presupozicija	44
4.1. Presupozicijų savybės	45
4.2. Presupozicijų tipai.....	48
4.3. Presupozicijų projekcijos problema.....	51
Užduotys.....	53
5. Šnekos aktų teorija.....	55
5.1. Kalbėjimas kaip veiksmas	55
5.2. Šnekos akto samprata.....	56
5.3. Šnekos aktų klasifikacija pagal J. R. Searle'ą.....	60
5.4. Netiesioginiai šnekos aktai	61
5.5. Šnekos aktų teorijos trūkumai	63
Užduotys.....	63
6. Mandagumas	66
6.1. Prašymų strategijos	66
6.2. Įvaizdžio išsaugojimo teorija.....	68
6.3. Geoffrey'aus Leecho mandagumo principai	70

Užduotys.....	72
7. Pokalbio (buitinio dialogo) struktūra.....	75
7.1. Pasirengimas pokalbio analizei.....	76
7.2. Pokalbio dalys	78
7.3. Pašnekovų vaidmenys	79
7.4. Pašnekovų kalbinės strategijos	81
7.5. Pokalbio replikos ir pašnekovų vaidmenų kaita	83
7.6. Dialogo replikų poros.....	85
7.7. Korekcijos.....	87
Užduotys.....	88
LITERATŪRA.....	92

1. KAS YRA PRAGMATIKA?

1.1. Pragmatikos sąvokos kilmė ir istorinė raida

Nors pragmatikos terminas gana naujas, įvairios kalbos vartojimo formos jau seniai domino tyrėjus. Kad ir ilgas tradicijas turintis retorikos mokslas, daug dėmesio skyręs ne tik tekstų kūrimui ir kalbos figūroms, bet ir jų komunikacinei funkcijai, t. y. kaip jie veikia klausytoją ar skaitytoją. Tačiau kalbotyroje kalbos vartojimas ilgą laiką liko nuošalyje, nes pagrindinis dėmesys buvo kreipiamas į pačią kalbą kaip sistemą.

Dabartinės pragmatikos sąvokos pradininku galima laikyti Charlesas W. Morrisas (1938), kuris bandė apibrėžti mokslą apie ženklus, t. y. semiotiką. Semiotiką jis suskirstė į tris tyrimų šakas:

- 1) sintaksę, kuri tiria formalią ženklų tarpusavio sąveiką;
- 2) semantiką, kuri tiria sąveiką tarp ženklų ir juos žyminčių daiktų;
- 3) pragmatiką, kuri tiria sąveiką tarp ženklų ir interpretuotojo (Levinson 2000, 1–2).

Tačiau Ch. W. Morrisas savo darbuose pragmatikos sąvoką suvokė labai plačiai. Anot jo, pragmatika tiria semiozės¹ aspektus, susijusius su gyvenimu, t. y. visus psichologinius, biologinius ir sociologinius ženklų reiškinius. Šiandien pragmatikos sąvoka suprantama daug siauriau, o Ch. W. Morriso apibrėžimas apima ir tokias šiandien savarankiškas tyrimų šakas kaip psicholingvistika, sociolingvistika bei neurolingvistika. Net ir šiandien, daugiausia Europoje, dar esti darbų, kurie ir toliau pragmatiką suvokia labai plačiai.

Vis dėlto daugelyje darbų stengtasi pragmatiką apibrėžti tiksliau bei susiaurinti jos tyrimų sritis. Čia svarbus filosofo ir logiko Rudolfo Carnapo indėlis. Jis pragmatiką vadino mokslą, tiriantį kalbėtojo veiklą, būseną ir aplinką (Levinson 2000, 3).

Taigi, pradėdant Ch. W. Morriso darbais, pragmatika suprantama kaip santykis tarp kalbos, kalbėtojų ir komunikacinės situacijos. Pragmatiniai tyrimai paneigė struktūralistinėje kalbotyroje nusistovėjusią nuostatą, kad kalba esanti nuo vartotojų nepriklausoma sistema. Pradėta tirti, kaip žmonės vartoja kalbą realiose situacijose. Nors iš dalies galima teigti, kad pragmatika apima sritį, kurią Ferdinando de Saussure'o priskyrė šnekai (*parole*) (supriešindamas ją su kalba kaip sistema *langue*), o Noamas

---

¹ Semiozė – tai ženklo funkcionavimo ir jo reikšmės atskleidimo procesas.

Chomskis – performancijai (*performance*) (supriešindamas ją su kompetencija), vis dėlto pragmatiką reikėtų suprasti daug plačiau. Juk kalbos vartojimas tam tikrose situacijose ir tam tikrais komunikaciniais tikslais nėra vien kalbos kaip sistemos galimybių naudojimas. Itin svarbu, kaip kalbėtojai renkasi iš tų gausybės galimybių, kaip valdo kalbines ir nekalbines (verbalines ir neverbalines) priemones. Šį valdymą pirmiausia lemia kalbėtojų intencija (juk jie nori išreikšti tai, ką galvoja, o ne sakyti vien taisyklingai suformuluotus sakinius) bei komunikacinės taisyklės. Juk tai, ką norime pasakyti, skirtingai išreiškiame kalbėdami su draugu, pažįstamu, nepažįstamu, viršininku ir pan. Be to, su skirtingais pašnekovais negalime ir nenorime kalbėti apie tuos pačius dalykus. Tokiu būdu pasireiškia socialinis komunikacijos organizavimas.

Pragmatikos tyrimų objektas yra bendravimo taisyklės ir dėsningumai. Vadinasi, ji tiria ne tik ir ne tiek atskirus pasakymus, kiek dėsningumus arba modelius, kurie realizuojami tais pasakymais pasirenkant tam tikras kalbos priemones. Tačiau pragmatikos aprašomi dėsningumai ir modeliai yra ne kalbos sistemos, o kalbos vartojimo tam tikrose situacijose modeliai. Žiūrint iš pragmatinės perspektyvos, šneka (*parole*) ir performancija (*performance*) remiasi ne tik kalba kaip ženklų sistema, bet ir kalbos vartojimo taisyklėmis. Tik abi drauge gali padėti bent kiek išsamiau aprašyti žmonių bendravimą.

Taigi pragmatika pirmiausia sutelkusi dėmesį į situacijos poveikio, socialinio organizavimo, interaktyvių pasakymų funkcijų tyrimus. Plačiąja prasme pragmatikai būtų galima priskirti ir tokius klausimus, kaip kalbos mokymasis, kalbos variantai ir pan., kuriuos tiria ir kitos lingvistikos šakos.

1.2. Pragmatikos apibrėžimas ir santykis su kitomis disciplinomis

Nuo pat pragmatikos kaip lingvistikos mokslo atsiradimo bandoma suformuluoti tinkamą jos apibrėžimą ir taip nubrėžti aiškia takoskyrą tarp semantikos ir pragmatikos. Kad ir kokie skirtingi bebūtų pragmatikos apibrėžimai, vis dėlto sutariama dėl pagrindinių su pragmatikos mokslu susijusių sąvokų: *vartojimas*, *kontekstas*, *kalbos vartotojas*, *komunikacijos dalyvis*, *kalbėtojo intencija*, *klausytojo interpretacija* ir t. t.

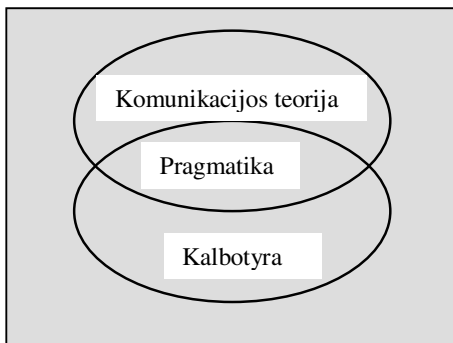
Žodis *pragmatika* kilęs iš graikų kalbos žodžio *pragma* ir reiškia „daiktas, dalykas“, taip pat ir „veiksmas“, „veikla“. Kasdienėje kalboje *pragmatiškai galvoti* arba *pragmatiškai*

veikti reiškia orientuotis į konkrečius dalykus, siekti konkrečių rezultatų, naudos – čia realizuojama pirmoji reikšmė. Lingvistikoje svarbesnė antroji reikšmė, čia pragmatika – mokslas apie ženklų vartojimą, apie kalbinę veiklą.

Kaip jau minėta, pragmatika domisi ne kalbos kaip sistemos taisyklėmis, o kalbos **vartojimo** taisyklėmis. Kalbos vartojimas – tai komunikacinė **veikla**, t. y. kiekvieną kartą kalbėdami mes veikiamo. Kiekvienas pasakymas sakomas arba rašomas su tam tikra intencija, tam tikru tikslu ir todėl atlieka tam tikrą funkciją. Būtent kalbėjimo funkcijoms pragmatika ir skiria didžiausią dėmesį. Ji kelia klausimą: kokiomis sąlygomis kalba galime veikti, kokiomis priemonėmis ir kokias funkcijas atlieka pasakymai?

Taigi, kaip matyti 1 paveiksle, pragmatikos keliami klausimai iš dalies sutampa su komunikacijos teorijos bei kalbotyros klausimais (Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 201).

1 pav. Santykis tarp komunikacijos teorijos, kalbotyros ir pragmatikos

Šaltinis: Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 201.

Su kalbotyra pragmatiką sieja domėjimasis kalba, o su komunikacijos teorija – domėjimasis veikla. Taigi pragmatika – **kalbinės veiklos teorija**. Pragmatikos tyrimų sritį apima tokie klausimai: kas vartojant kalbą daro įtaką pasakymų formai ir / arba interpretacijai, turint omenyje tai, kad kalba vartojama bendravimui tam tikroje situacijoje, t. y. kalbinei veiklai, interakcijai su kitais kalbėtojais. Taigi pragmatikos sritis yra pasakymų sąveika su jų situaciniu ir komunikaciniu kontekstu (plg. ten pat).

Kalbotyra tiria, kokie būna elementarūs pasakymai, kokie galimi sudėtingi, kompleksiški pasakymai, kaip juos sudaryti, ką jie reiškia imant bendrai, be konteksto ir situacijos.

O pragmatika analizuoja, kokios situacijos savybės lemia, kad kalbėtojas pasirenka būtent tokius, o ne kitokius pasakymus, ką reiškia pasakymai – ne kaip lingvistinės

struktūros elementai, o kaip konkretūs pasakymai tam tikrame kontekste, tam tikroje situacijoje.

Itin artimai pragmatika susijusi su **semantika**, nes abi tam tikra prasme tiria reikšmes. Tačiau semantika daugiau dėmesio skiria tiesioginei žodžių ir sakinių reikšmei, o pragmatika neatsiejama nuo konteksto, nes tiria konkretų kalbos vartojimą, t. y. tam tikrame kontekste, tam tikroje situacijoje realizuotus pasakymus ir gali atskleisti reikšmes, kurios atsiranda tik tam tikrame kontekste. Pavyzdžiui, pasakymas *Dar pamatysi* reiškia, kad pašnekovas ateityje kažką pamatys. Tačiau nėra aišku, ar tai pažadas parodyti ką nors įdomaus, ar tai grasinimas, kuriame netgi nebelieka tiesioginės žodžio „pamatyti“, t. y. ką nors išvysti, reikšmės, o gal nuraminimas, kad bus progų dar pamatyti tai, ko dabar nespėjai – konkreti pasakymo reikšmė atsiskleidžia tik žinant kontekstą, todėl čia neapsieinama be pragmatikos. Žinoma, dauguma žodžių turi savo konkrečią ir be situacijos suprantamą reikšmę, kitaip juk apskritai nebūtų galima suprasti vienas kito. Vis dėlto, kaip pabrėžia Waltheris Kindtas (2002, 299), tik labai siaurai supраста leksinė semantika gali sau leisti visiškai atsiriboti nuo situacijos ir konteksto, kadangi pavartotas sakinyje žodis jau savaime apsuptas kitų žodžių su savomis viena kitai įtaką darančiomis reikšmėmis. Taigi aiškios takoskyros tarp šių dviejų disciplinų nėra. Yra lingvistų, teigiančių, kad semantika esanti pragmatikos dalis, nes, pagal Ludwigą Wittgensteiną, reikšmė – tai vartojimo taisyklė.

Pragmatinės kalbos analizės privalumai: galima analizuoti, ką pašnekovai turi omenyje formuluodami tam tikrus pasakymus, kokias prielaidas jie daro, jų tikslus ir intencijas, veiksmų rūšis (pvz., prašymai, perspėjimai, grasinimai ir pan.), kurias pašnekovai realizuoja kalbėdami. O didelis pragmatinių tyrimų trūkumas, pasak George'o Yule'o (1996, 4), tas, kad be galo sunku nuosekliai ir objektyviai analizuoti žmogiškuosius veiksmus.

Taip pat pragmatika nagrinėja ir klausimus, kurie tradiciškai priskiriami sociolingvistikai ir kalbos sociologijai, nes susiję su socialiniais ir kultūriniais kalbos vartojimo aspektais.

1.3. Pragmatikos tyrimų sritys

Pragmatikos tyrimų sritis arba klausimus, į kuriuos ieško atsakymų pragmatika, Angelika Linke, Markusas Nussbaumeris ir Paulis R. Portmannas (2004, 201–202)

skirsto į tris grupes:

- 1) Koks santykis tarp tam tikroje situacijoje ištarto pasakymo ir to, kas juo pasakoma apie pasaulį?
- 2) Koks santykis tarp tam tikroje situacijoje ištarto pasakymo apie pasaulį ir to, ko adresantas siekia iš adresato?
- 3) Kaip pašnekovai savo pasakymais konstruoja pokalbius? Kaip jie kalba reiškia savo socialinį vaidmenį?

1) Pasakymo santykis su tuo, kas juo perteikiama

Komunikacijos dalyviai arba pašnekovai yra tam tikroje situacijoje. Kalbėtojas pritaiko savo pasakymą būtent tai situacijai, taip pat ir klausytojas pasakymą supranta atsižvelgdamas į konkrečią situaciją. Iš pasakymo matome, kad jis pritaikytas situacijai, nes norima suteikti informacija neatitinka to, kas konkrečiai išreikšta kalbinėmis priemonėmis. Konkretūs pasakymai paprastai būna ne tokie išsamūs, daugiareikšmiai (lyginant su norima perteikti informacija apie pasaulį). Pasakymai būna fragmentiški, juose vartojami deiktiniai elementai bei presupozicijos. Imkime kad ir trumpų dialogą:

(1) – Kur buvai vakar vakare?

– Čia.

Pašnekovams greičiausiai viskas aišku, tačiau mums, skaitantiems jį dabar, didelė dalis informacijos lieka neaiški tol, kol nesužinome tikslesnės situacijos, konteksto, kuriame vyko dialogas. **Deiktinių** žodžių *vakar, čia* reikšmė kinta priklausomai nuo konteksto, bet pašnekovai paprastai automatiškai priskiria jiems teisingas reikšmes. (Beje, asmeninė deiksė šiame mini dialoge tik numanoma: *tu, aš*, tačiau niekam nekyla klausimų, kad pirmajame sakinyje numanomas *tu* yra pašnekovas, pasakęs antrąjį sakinį).

Kas kalbos priemonėmis pasakoma apie pasaulį, gali būti teisinga arba ne. Tai, kas pasakoma apie pasaulį ir yra teisinga arba neteisinga, vadinama **propozicija**. Ne bet koks pasakymas turi propozicinį svorį, pavyzdžiui, pasisveikinimas ne kažin ką mums pasako apie pasaulį ir negalime jo vertinti kaip teisingo arba neteisingo. Tačiau klausimas ir atsakymas anksčiau pateiktame dialoge turi propozicinį svorį. Vis dėlto atsakymas propoziciją išreiškia tik fragmentiškai. Visą pasakymo reikšmę reikia rekonstruoti, išsiaiškinus situaciją, pavyzdžiui, išsami atsakymo propozicija galėtų skambėti taip: *Aš, Danguolė Satkauskaitė, vakar, t. y. 2011 m. sausio 23 dieną, vakare buvau savo namuose Kaune Vyšniavos gatvėje*. Tačiau pakanka pasakyti tik *čia*, nes:

- pokalbis vyksta mano, Danguolės, namuose;
- mano pašnekovas mato, kad aš esu ta, kuri kalbu, ir kad atsakau jam, savo pašnekovui, ir kad matau, jog jis supranta, kad atsakau jam į jo klausimą;
- mes abu žinome, kad šiandien yra 2011 m. sausio 24 d.;
- mano pašnekovas paklausė *Kur buvai vakar vakare?* Todėl man jau nebereikia kartoti nei veiksmožodžio, nei laikorieveiksmių, kad pavyktų suprantamai perteikti informaciją (plg. Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 202–203).

Nors ir netikėtina, kad aš kaip kalbėtoja ir mano pašnekovas kaip klausytojas pokalbio metu rekonstruojame išsamias propozicijas, tačiau tokia rekonstrukcija atskleidžia, kiek informacijos gali tilpti tokia trumpame pasakyme. Propozicijų negalima laikyti vien lingvistų išradimu, jos itin paplitusios ir teisėje. Pavyzdžiui, kad nekiltų dviprasmybių ir neaiškumų, teismo posėdyje svarbūs pranešimai būtent taip išsamiai ir formuluojami.

Dar vienas pragmatikos tyrimų objektas yra **presupozicijos**. Jų kalbėtojams reikia, kai jie mano, jog jų pašnekovai tam tikrus dalykus jau žino ir jų nebereikia sakyti. Tai, ką kalbėtojai presuponuoja, turi lemiamos reikšmės, kaip pašnekovai supras keleto propozicijų sąryšius. Pavyzdžiui:

(2) Ar tikrai norite važiuoti rytoj? Juk prasideda ilgas savaitgalis!

Ryšį tarp šių dviejų sakinių galime suprasti tik žinodami, kad prasidėjus ilgajam savaitgaliui labai suintensyvėja eismas. Kalbėtojas presuponuoja šią informaciją tardamas, kad klausytojui ji žinoma. Kad čia tikrai esama presupozicijos, rodo tai, jog abu sakiniai nesant santykio su presupozicija nėra koherentiški.

Apibendrinant galima teigti, kad formuluotės ir perteikiama informacija (propozicija) nesutampa, ir tai yra viena svarbiausių kalbinio bendravimo savybių. Pragmatikos užduotis – išsiaiškinti, kaip susiję pasakymai ir situacija, ir kaip, atsižvelgiant į situaciją, iš pasakymo rekonstruojamos propozicijos ir santykiai tarp jų. Šias sritis taip pat tiria logika bei loginė semantika.

2) Pasakymo santykis su tuo, kas turima omenyje

Jei analizuojame pasakymus, atsižvelgdami į adresantus ir adresatus (kalbėtojus ir klausytojus), keliame klausimą, kaip kalbėtojai savo pašnekovams formuluojamais pasakymais reiškia savo intenciją (komunikacinius siekius, tikslus), kaip jie veikia, vartodami kalbą. Ką kalbėtojai turi omenyje, ko jie siekia iš savo pašnekovų, kai formuluoja konkrečius pasakymus?

Klasikinis, jau nuo pat pragmatinių diskusijų pradžios pateikiamas pavyzdys – *šalta*. Šį pasakymą kalbėtojas A sako klausytojui B. Propozicija aiški: šalta toje vietoje, kurioje yra A, tuo metu, kai A kalba. Tačiau kažin ar A pasako šį sakinį vien tik tam, kad konstatuotų faktą, jog yra šalta. Labiau tikėtina, kad A norėtų, jog nebebūtų šalta, t. y. jis šį sakinį pasako B, kad jis ką nors darytų situacijai pakeisti, pavyzdžiui, kad uždarytų ką tik pravertą langą.

Taigi šis klausimas, į kurį taip pat ieško atsakymo pragmatika, jau nebėra santykis tarp pasakymo ir propozicijos. Čia kalbama apie pasakymų tikslą. Jei kalbėjimas yra veiksmas, jei pasakymai atlieka tam tikrą funkciją, kyla klausimas, kaip ir kokiomis aplinkybėmis kalbėtojai savo pasakymais reiškia šias funkcijas ir kaip klausytojai iš pasakymų šias funkcijas supranta. Čia kalbama apie pasakymo prasmę, apie socialinę reikšmę arba kitaip – apie **pasakymo komunikacinę funkciją**. Šį aspektą – pirmiausia iš kalbėtojo perspektyvos – nagrinėja **šnekos aktų teorija**. Iš adresato perspektyvos pasakymų komunikacines funkcijas analizuoja Herberto Paulo Grice'o suformuluotos veiksmingo pokalbio taisyklės.

3) Pokalbio modeliavimas

Trečiasis klausimas į pirmą planą iškelia jau nebe pasakymą, o pašnekovus ir jų tarpusavio santykius, kaip jie savo pasakymais tuos santykius kuria, modeliuoja ir modifikuoja. Paprastai nagrinėjant pirmuosius jau aptartus pragmatikos klausimus pašnekovams viskas aišku, klausytojai supranta, ką kalbėtojai pasako apie pasaulį ir kokia jų pasakymų socialinė funkcija. Trečiasis klausimas apima ne tik esmines komunikacijos taisykles, bet ir papildomus veiksnius – kultūrinius komunikacinius skirtumus, socialinį pašnekovų statusą, monologo ar dialogo ypatumus ir t. t. Rašytinius tekstus iš dalies tiria **tekstų lingvistika**, o sakytinius – **pokalbių (buitinio dialogo) analizė**. Kadangi šiuose tyrimuose pragmatiniai svarstymai bene svarbiausi, pokalbių analizė, o kartais ir tekstų lingvistika, dažnai laikomos pragmatikos tyrimų sritimis.

Aptarus A. Linke ir bendraautorių išskiriamas pragmatikos tyrimų sritis, paminėtinos ir G. Yule'o (1996, 3) išskiriamos keturios pragmatikos tyrimų sritys, iš dalies persidengiančios su jau aptartomis:

- 1) Pragmatika tiria reikšmes, kurias kalbėtojas turi omenyje. Čia svarbu, ne ką tam tikri žodžiai reiškia patys savaime, be konteksto, o ką adresantas nori pasakyti juos vartodamas konkrečioje situacijoje, t. y. svarbi ne žodžių ir pasakymų

leksinė, o pragmatinė reikšmė.

- 2) Pragmatika tiria kontekstinę reikšmę. Čia svarbu, kaip adresantas formuluoja savo pasakymus, atsižvelgdamas į kontekstą, t. y. su kuo, kur, kada ir kokiomis aplinkybėmis jis kalba, kokį poveikį kontekstas daro adresanto raiškos būdų pasirinkimui.
- 3) Pragmatika tiria būdus, kaip perteikti daugiau nei pasakoma žodžiais. Ši tyrimų sritis susijusi su implikatūra ir inferencija, t. y. tiriama, kaip adresatas supranta, ką norėjo pasakyti adresantas. Galima netgi sakyti, kad tiriama tai, kas liko nepasakyta tarp eilučių.
- 4) Pragmatika tiria santykinio atstumo raišką. Tiriant tai, kas nepasakyta žodžiais, bet turėta omenyje, kyla klausimas, o kas lemia, ar pasakyti ką nors ar nutylėti, nes pašnekovas ir taip supras. Didele dalimi pasirinkimą lemia artumas. Koks jis bebūtų – ar fizinis, ar socialinis, ar konceptualusis – artumas lemia bendrą pašnekovų žinių ir bendro patyrimo lygį. Vadinasi, kuo artimesni pašnekovai, tuo mažiau reikia pasakyti žodžiais.

2. DEIKSĖ IR REFERENCIJA

Visa žmogaus kalbinė veikla vyksta erdvėje ir laike, todėl visai nenuostabu, kad kalbos turi priemonių, kuriomis galima reikšti asmenis, vietą, laiko momentą ar laikotarpį. Pavyzdžiui, Lietuvos prezidentę galime pavadinti *ponia Dalia Grybauskaitė*, *Jos Ekselencija Lietuvos Respublikos prezidentė*, *Lietuvos vadovė*, *valstybės galva* arba paprasčiausiai *ji*. Vardas ir pavardė (jei laikysime, kad egzistuoja tik vienas žmogus tokiu pat vardu ir pavarde) yra aiškus ir neginčytinas, kiti indeksai² suteikia labai svarbios informacijos, pagal kurią asmuo taip pat nesunkiai identifikuojamas. O vartojant įvardį *ji* svarbu tiksliai žinoti pasakymo situaciją, kad būtų galima jį sutapatinti su prezidente Dalia Grybauskaite, nes šis įvardis gali reikšti bet kokį moteriškosios lyties asmenį ar net daiktą. Toks nuo konteksto priklausomas žodžių, kaip kad *ji*, vartojimas vadinamas **deikse**. Pats terminas kilęs iš graikų kalbos ir reiškia „rodyti“, taigi, kaip rodomieji gestai, taip ir deiktiniai pasakymai reiškia vis ką kita priklausomai nuo situacijos. Iš esmės kalbiniai elementai deiktiniai, t. y. rodomieji, yra tada, kai jų semantika yra tik minimaliai apibrėžta. Vadinasi, deiktinių elementų konkrečią reikšmę atskleidžia konkretus kontekstas arba situacija. Daugiausia deiktinių elementų vartojama bendraujant akis į akį, kai pašnekovai turi daug bendrų žinių ir didelę dalį informacijos perteikia neverbaliniais signalais.

Prototipiniai deiktiniai elementai – rodomieji ir asmeniniai įvardžiai, veiksmažodžių laikas, laiko ir vietosrieveiksmiai.

Iš esmės deiksė atskleidžia galimybes, kaip kalba koduojami konteksto ar situacijos požymiai, ir būdus, kaip pasakymo interpretacija priklauso nuo konteksto analizės. Deiksės fenomenas dar kartą įrodo, kad natūralių kalbų pirminė paskirtis – asmeninis bendravimas, interakcija. Deiksių tyrimo pradininku laikomas Karlas Bühleris 1934 m.

Referencija apibrėžiama kaip santykis tarp daikto ir jo kalbinės išraiškos, t. y. kaip kalbinis realios ar menamos tikrovės objektų, asmenų, įvykių ar reiškinių įvardijimas. Jei referuojama deiktiniais pasakymais, kalbama apie deiksę. Vadinasi, deiksė yra tam tikra referencijos rūšis. Tiesa, lietuvių kalboje dažnai pasitaiko ir nulinė referencija, kai asmuo

---

² Terminas *indeksai* vartojamas remiantis R. Baranauskiene ir S. Juzelėniene (2008, 114), plg. ir V. Sirtautas, Č. Grenda (1988, 190).

neįvardijamas, pavyzdžiui, *Rūta tikėjosi, kad $\emptyset$ [Rūta] anksčiau ar vėliau viską sužinos*. S. Juzelėnienė ir R. Baranauskienė (2008, 114) pažymi, kad kalbėtojo pasirinkimą lemia „referento aktyvacija kalbančiojo atmintyje“: kai referentas mažai aktyvuotas, dažniausiai vartojami tikriniai daiktavardžiai, o kai referentas aiškiai aktyvuotas, vartojami įvardžiai, nulinė referencija ir kitos redukuotosios formos.

Kalbant apie deiksę, svarbu nustatyti jos **atskaitos tašką**³ (Buhlerio pasiūlytas terminas origo, lot. *origo* „ištakos, kilmė“), kuris dar kitaip vadinamas deiksės centru. Tai tam tikras išeities taškas. Jei kitaip tekste nenurodyta, atskaitos tašku laikomas *aš-čia-dabar*, kitaip tariant, pagrindiniu asmeniu laikomas kalbėtojas, pagrindinis laikas – tai laikas, kada sakomas / rašomas pasakymas, pagrindinė vieta – tai vieta, kurioje yra kalbėtojas pasakymo pavartojimo metu (Levinson 2000, 69; Meibauer 2001, 12).

Kaip pavyzdį galima pateikti vietos deiksę. Jei stovėdama priešais auditoriją sakau *Viliui iš dešinės sėdi Rūta*, turiu omenyje, kad dešinė yra žiūrint iš mano kaip kalbėtojos pozicijų, vadinasi, atskaitos taškas ir esu aš. Tačiau jei Vilius pristatytų Rūtą, jis turėtų sakyti *Rūta sėdi man iš dešinės, žiūrint iš jūsų pusės* (atskaitos taškas yra klausytojo pusėje) arba bent jau parodyti gestu. Kitu atveju jis saktų *Rūta sėdi man iš kairės* (atskaitos taškas Viliaus pusėje). Teisingai nenustačius atskaitos taško, gali kilti nesusipratimų.

2.1. Deiksės tipai

Deiktinių pasakymų, pavyzdžiui, *aš, čia, dabar*, referenciją galima nustatyti tik žinant pasakymo situaciją. Svarbiausi deiksės tipai yra asmeninė, laiko ir vietos deiksė.

1) **Asmeninė deiksė** identifikuoja pokalbio dalyvius. Aiškiausi asmeninės deiksės pavyzdžiai yra asmeniniai įvardžiai *aš, tu, jis, ji* ir t. t. Į ką šie įvardžiai referuoja, galima sužinoti tik žinant konkrečią pokalbio situaciją. Jei jūs kalbėdama(s) sakote *aš*, turite omenyje save, jei tą patį įvardį vartoji aš, turiu omenyje save. Taigi pirmasis asmuo yra kalbėtojas, antrasis asmuo – tas, į kurį kalbėtojas kreipiasi, kuriam ką sako, o trečiasis –

---

3 Terminas *atskaitos taškas* vartojamas remiantis Egle Žilinskaite (2010, 37). Autorė pažymi, kad Bühlerio (1982) pasiūlytas terminas *origo* dar vadinamas *antriniu referencijos objektu* (*secondary reference object*,

Talmy 1983), *stebėjimo tašku* (point of observation, Herskovits 1986, 156).

nei kalbėtojas, nei tas, į kurį kreipiasi.

Kad deiktinių įvardžių interpretavimas priklauso nuo konteksto, galima iliustruoti asmeninio įvardžio daugiskaitos 1 asmeniu *mes*:

(3) Gal eikim mes verčiau į kokią kavinę pasėdėti per tą laiką?

(4) Mes jau kokį mėnesį kaip sauskelnių nebenešiojame.

Pavyzdyje (3) turime **inkliuzyvinį** *mes*: kalbėtojas ir adresatas priklauso tai pačiai grupei. Sakinyje (4) įvardis *mes* iš tiesų įvardija tik kūdikį, neturima(s) omenyje kalbėtoja(s), tai – **ekskliuzyvinis** vartojimas (plg. Meibauer 2001, 13).

Asmeniniai įvardžiai gali būti vartojami ir kaip mandagumo arba kaip socialinio artumo ar socialinės distancijos išraiška. Čia kalbame apie vns. ir dgs. 2 asmenį *tu* arba *jūs*. Lietuvių kalboje šis skirtumas egzistuoja tik kreipiantis į vieną asmenį (taip pat ir rusų k.: *ты – вы* arba prancūzų k.: *tu – Vous*), o štai vokiečių kalboje yra ir nepagarbi daugiskaita, kai į keletą asmenų galima kreiptis *ihr* (atitinka vns. *du (tu)*) arba *Sie* (sutampa su pagarbia forma vns. *Sie (jūs)*). Kartais ši deiksė vadinama **socialine**, nes pasirinkdami tam tikrą įvardį kalbėtojai reiškia socialinius santykius. Anglų kalboje, kaip žinoma, įvardžiais socialinės deiksės reikšti neįmanoma. Vis dėlto, kaip teigia Aloyzas Gudavičius (2000, 115–116), anglų kalboje socialinę deiksę įprasta reikšti leksinėmis priemonėmis: neoficialiai bendraujant į pašnekovą kreipiamasi vardu, o socialinė distancija reiškiamą vartojant titulą ir pavardę. Socialinės distancijos kalbinių priemonių vartojimas dar vadinamas honorifikacija (plg. ten pat, 115, t. p. Yule 1996, 10).

Kaip asmeninės deiksės potipį galima išskirti **fantastinę** ar **fiktyviają** deiksę. Tai – deiksė grožinėje literatūroje, fiktyviame ar svajonių pasaulyje. Pavyzdžiui, įvardis *aš* grožiniame kūrinyje nebūtinai referuos į autorių.

Kalbant apie asmeninę deiksę būtina pabrėžti, kad lietuvių kalboje, skirtingai negu, pavyzdžiui, anglų ir vokiečių kalbose, asmeniniai įvardžiai dažnai apskritai nevartojami, tačiau iš veiksmažodžio formos aišku, kas yra numanomas veiksnys, pavyzdžiui:

(5) – Kur vakar buvai? (*numanoma deiksė tu*)

– Taigi čia. (*numanoma deiksė aš*)

2) Laiko deiksė skirta orientavimuisi laike. Tipiški laiko deiksės pavyzdžiai yra laiko prieveiksmai *dabar, netrukus, šiandien, vakar, rytoj*. Jei *dabar*, kai rašau šį tekstą, sakau *šiandien*, turiu omenyje visai kitą datą, nei *jūs*, kai jį skaitote. Taip pat ir veiksmažodžių

laikai yra deiktiniai, nes norint žinoti, kokį laiką kalbėtojas turi omenyje, reikia žinoti pasakymo laiką, pavyzdžiui:

(6) Krepšininkas meta baudą. (*Esamasis l.*)

(7) Krepšininkas metė baudą. (*Būtaisis k. l.*)

(8) Krepšininkas mes baudą. (*Būsimasis l.*)

Sakinyje (6) reiškiamas veiksmas, kuris vyksta kalbamuoju momentu, vadinasi **įvykio laikas** (dar vadinamas kodavimo laiku) ir **kalbamasis laikas** (dar vadinamas recepcijos laiku) sutampa. Sakinyje (7) įvykis vyksta prieš kalbamąjį laiką, o sakinyje (8) po. Taigi veiksmažodžių laikų interpretacija priklauso nuo konkrečios pasakymo situacijos.

Jei įvykio ir kalbamasis laikai nesutampa, tada reikia nuspręsti, ar atskaitos taškas, t. y. deiktinis centras, bus įvykio laikas (iš kalbėtojo pozicijų) ar bus perkeliamas į kalbamąjį laiką (iš klausytojo pozicijų) (plg. Levinson 2000, 80). Pavyzdžiui, daromas laidos įrašas, kuri bus rodoma vėliau, tada galimi šie du variantai:

(9) Šią laidą filmuojame šiandien, spalio 1 d., o rodysime ketvirtadienį.

(10) Šią laidą filmavome pirmadienį, spalio 1 d., o šiandien rodome.

Be įvykio laiko ir kalbamojo laiko skiriamas dar ir **referencinis laikas**. Pavyzdžiui, sakinyje *Kai grįžome, snigo* šalutinis laiko sakinyje įvardija laiko momentą praityje, kurio metu vyko snigimo procesas. Šį laiką ir vadinsime referenciniu laiku.

Paprastai esamasis laikas reiškia, kad įvykio ir kalbamasis laikai sutampa, tačiau ne visada, plg.:

(11) Nuo 1894 iki 1899 m. M. K. Čiurlionis Varšuvos konservatorijoje studijuoja fortepijoną.

(12) Matau, neblogai jie čia prasisuko.

(13) (Reaguojant į kvietimą) Jau einu.

(14) Laukiau laukiau, po to žiūriu – pareina visi linksmi tokie...

Nors visuose šiuose sakiniuose pavartotas esamasis laikas, bet istorinis esamasis laikas sakinyje (11) ir konstatuojamasis esamasis laikas sakiniuose (12) ir (14) reiškia praetį, o pavyzdyje (13) esamasis laikas nukreiptas į ateitį.

3) Vietos deiksė skirta pokalbio dalyvių orientavimuisi erdvėje. Būdingiausi vietos deiksės pavyzdžiai – vietosrieveiksmiai *čia, ten*, prielinksniai *už, prieš, virš, po*, rodomieji įvardžiai *tas, šitas, anas*. Savaime suprantama, kadrieveiksmis *čia* turės visai kitą reikšmę tame pačiame sakinyje *Čia lyja*, jei jį sakys pašnekovai, kalbėdami telefonu,

kurių vienas yra Kaune, o kitas Čikagoje.

J. Meibaueris (2001, 14), remdamasis Veronika Ehrich (1992), deiktinius vietą žyminčius žodžius skirsto į **pozicinius** (*čia, ten*) ir **dimensinius** (*prieš, už, kairėje, dešinėje, viršuje, apačioje*). Skirtumas tas, kad orientavimasis, t. y. suvokimo kryptis, svarbi tik kalbant apie dimensinę vietos deiksę. Tačiau abi deiksės panašios tuo, kad jų referencija priklauso nuo kalbėtojo ir klausytojo buvimo vietos.

Kad skirstymas į pozicinę ir dimensinę vietos deiksę tikslingas, galima pamatyti iš netiesioginės kalbos. Tarkime, kad kalbėtoja, kurios žodžiai perpasakojami, ir perpasakojantis kalbėtojas yra ne toje pačioje vietoje. Pozicinį pasakymą (15) bus galima perteikti sakiniu (16), o dimensinio pasakymo (17) sakiniu (18) perteikti negalima, deiksės raiška lieka nepakitusi (plg. Meibauer 2001, 15).

(15) Čia šalta.

(16) Ji pasakė, kad ten (*čia) šalta.

(17) Kėdė stovi dešinėje.

(18) Kėdė stovi dešinėje (*kairėje).

4) Be aptartų asmeninės, laiko ir vietos deiksės tipų dar galima išskirti ir **teksto arba diskurso deiksę**:

(19) Tik tak, tik tak – ir *taip* visą naktį.

(20) *Tai* buvo kvailiausia istorija, kokią man kada nors teko girdėti.

(21) *Iš to, kas pasakyta*, dar nereiškia, kad kiekvienoje mokslinio darbo temoje būtina nagrinėti kokią nors probleminę situaciją (Kardelis 2007, 114).

(22) *Be minėtųjų*, gali būti ir kitokio pobūdžio stebėjimų (ten pat, 155).

(23) *Viskas* prasidėjo keliomis savaitėmis anksčiau, kai padvėsė jų numylėtas katinas Mauricijus <...> (Sabaliauskaitė 2008, 5).

Pasvirusiu šriftu išryškinti žodžiai laikomi teksto arba diskurso deikse, nes jie referuoja į prieš tai pasakytą informaciją. Labai dažnai ši informacija apima ne vieną sakinį, o pastraipą ar netgi kelias, todėl šis deiksės tipas ir vadinamas teksto arba diskurso deikse. Pasakymo ryšį su anksčiau pasakyta informacija dažnai signalizuoja tokie žodžiai ir frazės: *bet, todėl, taigi, visgi, vis dėl to, bet kuriuo atveju, beje, tiesą sakant, apskritai, juk, galiausiai* ir pan (plg. Levinson 2000, 95).

Kalbant apie deiktinius pasakymus, svarbu išsiaiškinti skirtingą jų vartoseną. Stephenas C. Levinsonas (2000, 70–71), remdamasis Charlesu J. Fillmore'as (1971), išskiria

gestinę ir simbolinę vartosena. **Gestinė vartosena** (kai kurių autorių dar vadinama situacine, plg. Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 250–251) dažniausiai pasitaiko sakininiame diskurse, kai kalbinius deiktinius elementus lydi atitinkama mimika ir gestai, pavyzdžiui:

- (24) – Inga, ar nematei mano akinių?
– Pažiūrėk ten. (Inga rodo į lentynėlę po veidrodžiu)

arba:

- (25) – Šitas dar geras, o šitą jau reikia išmesti.

Tokius pasakymus galima suprasti tik tiesiogiai stebint kalbėtojus ir jų atliekamus judesius arba bent jau turint vaizdo įrašą. Tačiau gestinės arba situacinės deiksės vartojimas nebūtinai yra tik sakininės kalbos bruožas. Tokia deiksė pasitaiko ir instrukcijose arba iliustracijų, paveikslų paaiškinimuose, pavyzdžiui:

- (26) Šiuo simboliu nurodoma, kad elektros ir elektronikos įrangos atliekos ES šalyse turi būti surenkamos atskirai nuo buitinių atliekų. (Skaitmeninio diktofono instrukcija)

Simbolinė vartosena yra tada, kai deiktinius pasakymus išsiaiškinti galima žinant pasakymo laiko ir vietos parametrus, pavyzdžiui:

- (27) Šitas miestas tikrai gražus.
(28) Šiais metais ekonominė krizė pasiekė dugną.

Pirmajam pasakymui suprasti pakanka žinoti pašnekovų buvimo vietą, o antrajam – kada vyko pokalbis.

2.2. Deiktinės interpretacijos problemos

Daug nesusipratimų bendraujant iškyla, kai deiktinių pasakymų interpretacija neaiški arba kai kalbėtojas ir klausytojas skirtingai juos interpretuoja. Nesusipratimams išvengti pašnekovai paprastai artimai tarpusavyje bendradarbiauja. Kur reikalinga, jie panaudoja papildomas žinias ir pokalbyje įgytą informaciją nuolat papildo, kad ji būtų aktuali.

Remiantis J. Meibaueriu (2001, 15), galima išskirti tris pagrindines su deiktiniais pasakymais susijusias problemas:

- 1) **Atskaitos taško nustatymo problema.** Kas yra atskaitos taškas, ne visada iš anksto aišku, todėl pokalbio pašnekovams kartais tenka susitarti arba pasakyti

tiesiai, pavyzdžiui:

(29) Čia tai jau tikrai nenorėčiau gyventi! (Pašnekovai yra lėktuve, kuris leidžiasi į Karmėlavos oro uostą)

(30) A: Dabar turi spausti!

B: Dabar?

A: Taip, dabar. Na, spausk gi pagaliau!

(31) Priešais automobilį stovi šuo.

Čia paprastai siejamas su pasakymo vieta. Kadangi pavyzdyje (29) vieta, kurioje yra kalbėtojas (lėktuvas), juda dideliu greičiu, visai neaišku, kas turima omenyje, juk tai galėtų būti ir Kaunas, ir pati Karmėlava, ir apylinkės apie ją, o galbūt kalbėtojas turėjo omenyje Lietuvą.

Tokia pati problema iškyla ir sakinyje (30) su laiko deikse. Paprastairieveiksmis *dabar* reiškia kalbamąjį momentą, bet laikas greitai bėga, tai matyti iš pavyzdžio.

Apie atskaitos taško nustatymą jau kalbėta. Dažniausiai ši problema iškyla vartojant vietos prielinksnius. Sakinyje (31) šuo gali stovėti tarp kalbėtojo ir automobilio, t. y. prie automobilio šono arba automobilio priekyje. Pirmoji interpretacija vadinama **ekstrinzine** arba deiktine (iš kalbėtojo perspektyvos), antroji – **intrinzine** (iš automobilio perspektyvos).

2) **Koordinacijos problema.** Paprastai pašnekovai deiktinius elementus supranta panašiai, tačiau kartais kyla sunkumų, kai klausytojui ne visai aišku, į ką tiksliai referuoja kalbėtojo vartojami deiktiniai pasakymai. Iliustratyvus St. C. Levinson'o (2000, 60) pavyzdys apie butelyje ant jūros kranto rastą raštelį, kuriame parašyta:

(32) Pasitik mane čia po savaitės su maždaug tokio dydžio lazda.

Visiškai neaišku, ką turime pasitikti, kur, kada ir kokio dydžio turėtų būti raštelyje minima lazda. Kadangi adresantas ir adresatas yra ne toje pačioje situacijoje, tai pastarasis kalbamąją vietą turi rekonstruoti. Tokių pat sunkumų kyla ir interpretuojant raštelį ant parduotuvės durų *Netrukus būsiu*. Visiškai neaišku, kada jis parašytas ir kokią laikotarpį reiškia žodis *netrukus*.

Kitą koordinacijos problemą St. C. Levinsonas (2000, 82), remdamasis C. J. Fillmore (1975), iškelia dėl sudėtinių laikorieveiksmių, pavyzdžiui, *kitais metais arba šią savaitę*, vartojimo. Dvejopa interpretacija galima, nes tokius pasakymus galima suprasti

ir kaip kalendorinius laiko skaičiavimo vienetus ir kaip nekalendorinius. Pavyzdžiui, *šiais metais* gali reikšti 1) laikotarpį nuo sausio 1 d. iki sausio 1 d., kuriame yra ir kalbamasis laikas, arba 2) laikotarpį, trunkantį 365 dienas nuo kalbamojo laiko dienos. Taigi koordinacijos problemą kalbėtojai ir klausytojai gali išspręsti susitardami dėl kalbamojo laiko ir kalbamosios vietos.

3) **Ribų problema.** Vietosrieveiksmis *čia* gali reikšti skirtingo dydžio erdvę / vietą, taip pat skirtingos trukmės gali būti ir laikotarpis, žymimasrieveiksniu *dabar*, plg.:

(33) Čia gera gyventi.

(34) Anksčiau į Ameriką keliaudavo laivu, o dabar juk tam yra lėktuvai.

Sakinyje (33) *čia* gali reikšti labai skirtingas vietas: Kauną, Lietuvą, Europą, Žemę. Sakinyje (34) *dabar* reiškia ne kalbėjimo momentą, o ilgą keliasdešimties metų laikotarpį. Kad ribų problema kasdieniame bendravime vis dėlto egzistuoja, iliustruoja šis buitinis pokalbis (užrašytas autorės):

(35) (Moteris atidaro mikroautobuso duris):

– *Pro mokesčių inspekciją dabar važiuojat?*

Vairuotojas (linkteli):

– *VėLIAU, ne daBAR.*

Moteris (įlipdama):

– *Tai JO.*

Taigi būtina nustatyti deiktinių pasakymų ribas. Kad ribos nėra bet kokios, matyti iš opozicijų *ten – čia*, *anksčiau – dabar*. Deiktinių pasakymų ribas padeda nustatyti semantinė bei pragmatinė analizė.

2.3. Deiksė tarp semantikos ir pragmatikos

Pažymėtina, kad deiktinių elementų referenciją galima nustatyti tik konkrečioje pasakymo situacijoje. Vadinasi, šie elementai yra pragmatiniai, t. y. priklausomi nuo konteksto. Tačiau kažin ar galima visiškai nuneigti, jog deiktiniai elementai ir be konteksto turi tam tikrą reikšmę. Aš tam tikra prasme reiškia kalbėtoją, *dabar* kalbamąjį momentą, o *čia* vietą, kurioje yra kalbėtojas. Taigi deiktiniai elementai turi ir semantinę, ir pragmatinę pusę (Meibauer 2001, 17).

Žiūrint iš semantikos perspektyvos, konkrečių pasiūlymų pateikė V. Ehrich (1992). Jis tokius žodžius kaip *čia* ir *dabar* pavadinio topologiniais prievaisiais, nes jie susiję su pasakymo vietos ar laiko **aplinka**. Pasakymo vieta ar laikas suprantami kaip regionai. **Proksimali** aplinka yra tada, kai ji sutampa su pasakymo laiko arba vietos regionu.

Taigi galima teigti, kad *čia* susieja ką nors proksimalioje pasakymo vietos aplinkoje su pačia pasakymo aplinka. Pavyzdžiui, sakinyje *Čia lyja* lietaus įvykis susiejamas su vieta, kurioje *dabar* yra kalbėtojas. Panašiai ir sakinyje *Dabar šviečia saulė* saulės švietimo procesas susiejamas su kalbamuoju laiku.

Tokiu būdu, remiantis aiškiai nustatytais semantiniais apibrėžimo kriterijais, galima apibrėžti deiktinių elementų reikšmes. Galima teigti, kad kalbėtojai ir klausytojai tokių semantinių žinių turi – kažkur jų mentalinėse žodžių talpyklose turėtų būti ir *čia* bei *dabar* reikšmės (nors jos galbūt yra kitokios, nei lingvistai šiuo metu įsivaizduoja). Šios reikšmės reikalingos skirtumams tarp atskirų deiktinių elementų suvokti bei kaip atskaitos taškas sąsajoms konkrečiame tekste suprasti. O kaip konkrečioje pasakymo situacijoje klausytojai suvokia, ką reiškia pasakymai *čia* ar *dabar* – tai jau pragmatinių tyrimų objektas (Meibauer 2001, 17).

2.4. Referencija

Ne visi pasakymai, kuriais galima į ką nors referuoti, yra deiktiniai. Daiktavardinių frazių srityje aiškiausi pavyzdžiai – tikriniai vardai, pavadinimai (*Zigmas Antanaitis*, *Kazlų Rūda*, šv. *Kalėdos*) ir posesyvai, t. y. savybiniai įvardžiai ir kilmininko linksnis (*tavo draugas*, *Elenos vyras*, *aukščiausias Europos kalnas*, *Pauliaus šuo*).

Pavadinimai turi konkrečią referenciją, jie identifikuoja vieną individą tokiu vardu. O posesyvai identifikuoja individą ar objektą dėl tam tikrų jo savybių.

Tačiau ne visi posesyvai referuoja. Pavyzdžiui, bendriniai daiktavardžiai (katė, kalnas) arba medžiagų pavadinimai (pienas, mediena) nerefereuoja į atskirus daiktus. Tik su kitais žodžiais jie gali įgyti referencinę funkciją, pavyzdžiui, su rodomaisiais ar savybiniais įvardžiais (*mūsų katė*; *kalnas, ant kurio aš gyvenu*; *šitas pienas*; *mediena ana va ten*) arba tam tikroje situacijoje.

Į tą patį individą galima referuoti skirtingais pasakymais, pavyzdžiui, *Lietuvos Respublikos prezidentė* arba *mūsų valstybės galva*. Šis reiškinys aiškinamas tuo, kad šie

posakiai turi vienodą **ekstensiją**. Tačiau būdas, kaip šiais posakiais realizuojama referencija į Dalią Grybauskaitę, yra skirtinga, t. y. jie turi skirtingą **intensiją** (pažodinę reikšmę). Geriausiai tai išryškėja pavyzdžiuose, kai kas nors nežino, jog kalbama apie tą patį asmenį.

Netgi ir posesyvai ne visada vartojami referenciškai. Pavyzdžiui, frazė *socialdemokratų kandidatas į prezidentus* gali referuoti į konkretų asmenį, bet gali reikšti ir vieną iš daugelio pretendentų. Pirmuoju atveju tai bus **referentinis** pavartojimas, o antruoju – **pažymimasis**.

J. Meibaueris (2001, 18) atkreipia dėmesį, kad gali pasitaikyti atvejų, kai posesyvai konkrečiu atveju gali būti pavartoti neteisingai, bet referencija gali pasisekti, pavyzdžiui, viename vakarėlyje galiu pasakyti „va ta ponija su raudono vyno taure“. Referencija gali puikiai pavykti, nors vėliau ir paaiškėtų, kad ta ponija gėrė ne vyną, o raudonas sultis. Tačiau gali atsitikti ir taip, kad aprašymas netiks nė vienam iš akiratyje esančių asmenų, vadinasi, referencija bus nepavykusi. Taigi skirstymas į referentinį ir pažymimajį vartojimą įrodo, kad pasakymai patys savaime nereferuoja, o kad referencija yra kalbinis veiksmas, kurį atlieka pokalbio dalyviai. Kitaip tariant, referencija gali pavykti arba ne.

2.5. Referencija kaip veiksmas

Svarbų indėlį į referencijos tyrimus įnešė J. R. Searle (1971), kuris teigė, kad referencija – tai santykis ne tarp žodžio (turinčio tam tikrą reikšmę) ir daikto ar individo, o tarp kalbėtojo ir daikto. Referencija – tai kalbinis veiksmas, kuriam pasisekti reikalingos tam tikros sąlygos. Svarbiausios iš jų:

- 1) Kalbėtojas turi vartoti posakius, tinkamus įgyvendinti jo referenciniams sumanymams.
- 2) Egzistencijos sąlyga: kalbėtojas ir klausytojas turi laikyti, kad daiktas, į kurį referuojama, kalbamuuju momentu egzistuoja realiame ar fiktyviame pasaulyje.
- 3) Identifikavimo sąlyga: referencijai naudojamas pasakymas turėtų aiškiai identifikuoti turimą omenyje daiktą, t. y. referencinis pasakymas turėtų tikti tik vienam iš manomų egzistuojančių daiktų.
- 4) Kalbėtojas turi pavartoti pasakymą, kuris padėtų klausytojui identifikuoti turimą omenyje daiktą (plg. Meibauer 2001, 19).

Lengva įsivaizduoti, kaip galima nepaisyti šių sąlygų. Pavyzdžiui, sakydama *tas vyriškis* noriu referuoti į konkretų vyriškį, tada nusižengčiau

1 sąlygai, jei sakyčiau berniukas;

2 sąlygai, jei toje situacijoje tuo metu kiek akys užmato nesimatyto jokio vyriškio;

3 sąlygai, jei kaip tik aplink būtų daugybė vyrų;

4 sąlygai, jei sakyčiau „tas vyriškis, kuris vakar vedė“, nors tai ir būtų tiesa ir galbūt identifikuotų turimą omenyje vyrą iš kitų, bet klausytojui galbūt šis faktas būtų nežinomas ir dėl to pasakymas jam nepadėtų išsiaiškinti referento.

Žinoma, minėtų sąlygų nepakanka, norint išsamiai analizuoti referencijos atvejus, tačiau toks būdas būtų visai priimtinas pragmatinei referencijos analizei. Vis dėlto atrodo, kad referencija pavyksta tik tuo atveju, kai klausytojas išsiaiškina referentą, į kurį referuoja kalbėtojas savo pasakymu, kitaip referencija laikoma nepavykusia. Iš tiesų supratimui užtikrinti kalbėtojai ir klausytojai artimai bendradarbiauja tarpusavyje.

Toki bendradarbiavimą puikiai iliustruoja vienas eksperimentas, kurį aprašo J. Meibaueris (2001, 20), remdamasis Herbertas H. Clarkas ir Deanna Wilkes-Gibbs (1992). Eksperimento dalyviai (D1 ir D2) turėjo išsiaiškinti, kaip sudėliotos tam tikros *tangram* figūros (sudarytos iš trikampių ir keturkampių, todėl jas aprašyti nėra labai lengva). D1, vartodamas reikalingus referencinius aktus, turėjo paaiškinti D2, kokia tvarka prieš jį sudėtos *tangram* figūros, kad D2 lygiai taip pat išdėliotų ir savo figūras. Abu dalyvius skyrė nepermatoma sienelė. Eksperimente dalyvavo keletas dalyvių porų ir visi jie turėjo po keletą kartų išdėlioti skirtingas *tangram* figūrų eiles.

Rezultatai puikiai iliustruoja dalyvių kooperatyvų elgesį referuojant. Jie pasitaisydavo arba pataisydavo kitą dalyvį, išplėsdavo referuojančius posakius arba pakeisdavo kitu, taiklesniu, tol, kol abu sutardavo. Be to, pastebėta, kad dalyviai elgėsi labai ekonomiškai, nes kiekvienos eksperimento sekos pabaigoje referuojantys posakiai vis labiau trumpėjo, plg.:

(36) Na gerai, kita figūrėlė atrodo kaip čiuožiantis žmogutis, tik kad jo rankos ištiestos į priekį.

(37) Mmm, kita – čiuožiantis žmogutis su dviem rankom.

(38) Kitas yra čiuožėjas.

(39) Čiuožėjas.

Šį faktą galima paaiškinti tuo, kad eksperimento dalyviai galėjo remtis iki šiol

sukauptomis bendromis žiniomis.

2.6. Anaforinė referencija

Daugelis pasakymų, kurie gali būti vartojami kaip deiktiniai, vartojami dar ir kitu būdu, pavyzdžiui:

(40) Rytoj ateis Kalėdų Senelis. Jis mums atneš daug dovanų.

(41) Rūta atvyko į Holivudą. Ten, kaip visad, buvo gražus oras.

Tokius pasakymus, kaip *jis* arba *ten*, vadiname **anaforomis**. Anaforos – tai nuoroda į tai, kas jau anksčiau pasakyta tame pačiame ar ankstesniame sakinyje, t. y. į **antecedentą**, ir yra su juo koreferentiški, kitaip tariant, anafora ir jos antecedentas referuoja į tą patį individą. Pavyzdyje (40) *jis* anaforiškai atkartoja antecedentą *Kalėdų Senelis*, o pavyzdyje (41) *ten* antecedentas yra *Holivudas*.

Be anaforos, kuri yra plačiau paplitęs reiškinys, dar yra ir **katafora** – nuoroda į tai, kas yra ar bus pasakyta vėliau, tai – santykis tarp anaforinės frazės ir jos antecedento, kuris eina vėliau. Kartais ji dar vadinama atgaline anafora.

Be tipinės anaforinės referencijos, kai anaforinis įvardis susijęs su tos pačios giminės ir to paties skaičiaus daiktavardžiu, pasitaiko ir kitokių anaforos atvejų, pavyzdžiui:

(42) Į kambarį įėjo vyriškis. Vaikinukas atrodė ganėtinai apsileidęs.

Šiame pavyzdyje *vaikinukas* yra *vyriškio* anafora. Referentinį santykį tarp šių dviejų daiktavardžių klausytojas ar skaitytojas suvokia remdamasis savo semantinėmis žiniomis, t. y. žinojimu, kad *vaikinukas* ir *vyriškis* yra panašios reikšmės žodžiai.

Dar viena anaforinių santykių rūšis yra netiesioginė anafora. Šiuo atveju antecedento nėra, o tik tam tikras sukėlėjas, kuris su anaforiniu žodžiu ar pasakymu susijęs asociatyviais santykiais. Tokios anaforos neįmanoma pakeisti tradicine įvardine anafora. J. Meibaueris (2001, 21) pateikia tokį pavyzdį:

(43) Naktį vienas vyriškis puola prie budinčio policininko ir susijaudinęs pasakoja, kad ką tik prie jo sodo vartelių jį kažkas partrenkė. Vienam policininkui pavesta įvykio vietoje rasti pėdsakus. Netrukus šis grįžta su didžiuliu gumbu kaktoje ir praneša išaiškinęs įvykį. „Ir kaipgi?“ – klausia viršininkas. „Ir aš užlipau ant to grėblio!“

Šiame tekste nėra tiesioginio antecedento žodžiui *grėblys*, bet yra „sukėlėjas“ – visas

šalutinis papildinio sakinys, prasidedantis jungtuku *kad*. Mūsų kasdieninės žinios apie grėblius sako, kad ant jų negalima lipti, kitaip kotu gausime į kaktą. Vadinasi, vyriškio niekas neužpuolė, paprasčiausiai įvyko nelaimingas atsitikimas. Ironiška, kad įvyki policininkas išaiškina jį pakartodamas. Dar kartą reikia atkreipti dėmesį, kad šiuo atveju netiesioginė anafora negali būti reiškiamą įvardžiu.

Taigi matyti, kad kai kurios referencijos rūšys yra kompleksiškos, nes joms suprasti reikia įvairių žinių – ne tik kalbinių, bet ir žinių apie pasaulį.

Užduotys

1) Suraskite deiktinius elementus, nustatykite jų rūšį ir pakomentuokite, kodėl jie deiktiniai. Suraskite referentinius elementus, nustatykite, kurie pasakymai turi tą patį referentą.

Tik per šventąjį Tomą⁴ užsukęs tebekalėdojantis Žarėnų klebonas papasakojo kraupų nutikimą su vargeta, vadintu Bonifacu Durneliu, kuris, patraukęs į pietus ir vos pusmylį nukeliavęs, už Tverų buvo žiauriai pamiškėje užpultas girtų tenykščių muzikų, klajūną apkaltinusių užbūrus gyvulius kažkuriame iš kaimų ir padegus dvaro kluoną, nors vargšas beprotis veikiausiai nė nebuvo ėjęs pro tą kaimą, o kluoną netyčia padegė patys girtuokliai ir kaltę nutarė suversti prašalaičiui, baimindamiesi savo pono bausmės.

(Sabaliauskaitė K., 2009, *Silva rerum*. Vilnius, Baltos lankos, 57)

2) Pasvarstykite, ar ir jei taip, kodėl šiuose pavyzdžiuose adresatai deiksę ir referenciją galėtų suprasti ne taip, kaip tikėjosi adresantas.

a) Mieli X stovyklos dalyviai,

tikiuosi, visų kelionė namo buvo sėkminga ir ją kitais metais tikrai pakartosime. (Iš el. laiško)

b) Mūsų name yra vaikų ir senelių, kurie dar neina į mokyklą. (Iš mokinio rašinio)

c) Pasivažinėjimas degančiais ratais

Ar daugelis mūsų išdrįstų pasivažinėti dviračiu degančiais ratais? Tikrai išdrįstumėte?

O gal – ne? O štai šio vaizdo klipo herojai neabejoja – visi nori išbandyti šį ekstremalų pasivažinėjimą degančiais ratais.

---

⁴ Gruodžio 29-ąją.

Amerikiečiai sugalvojo neįprastą ir originalią reklaminę kampaniją: vaikinukai važinėja dviračiais degančiais ratais.

Neatsitiktinai šis naujas modelis vadinasi „Ciablo“, o „Velnio“ kaina – 54000 dolerių. (Šaltinis: prieiga internete: www.balsas.lt)

- d) Antradienio popietę į 79 metų joniškietės namus atėjusi romų tautybės moteris, pasiūlė už šimtą litų pirkti kailinius. Pensininkei atsisakius įsigyti kailinius pardavėja išėjo iš namo, bet netrukus sugrįžo. Ji čiupo nuo pečiaus žarsteklį ir trenkė juo per galvą šeimininkei. Po to iš jos rankų pagrobė turėtus 500 litų ir pabėgo. Dėl sukčiavimo policija pradėtas ikiteisminis tyrimas. (Šaltinis: prieiga internete: <http://www.millionreasonswhylithuaniaisthebestcountryintheworld.com/>)

3) Panagrinėkite vietos deiksės raišką pateiktame buitiniame pokalbyje. Aptarkite kalbinės ir nekalbinės raiškos santykį bei reikšmę. Paieškokite alternatyvių raiškos būdų šioje situacijoje.

Svečiuose pas gimines pora kalbasi. Ji:

- Žėk, mūsų kambarys biški platesnis, ane?
- Nu kažin, ar platesnis?
- Platesnis, į tą pusę (rodo) tikrai, nu jų į tą pusę (rodo) platesnis, o mūsų į tą (rodo).
- (Juokiasi) tai kaip čia suprasti? Juk yra ilgis ir plotis.
- Nu gerai, koks skirtumas, nesikabinėk čia, juk supratai.

(Buitinis dialogas, užrašytas autorės)

4) Panagrinėkite asmeninės deiksės raišką pateiktame animacinio filmuko veikėjų pokalbyje. Kokių sunkumų iškyla veikėjams dėl asmeninės deiksės? Kodėl?

Mikė Pūkuotukas garsiai šaukdamas į olą:

- Ei, ar kas nors yra? (2,5 sek. pauzė) Aš klausiu, ar yra kas nors.

Triušis, pasirodydamas balkone (bet Mikė ir Knysliukas jo nemato):

- Ne, ir ko taip šauki, aš juk puikiai girdžiu.

(2 sek. pauzė) Mikė (vėl įkišęs galvą į olą):

- Atsiprašau, ar tikrai nieko nėra?

Triušis:

- Nė gyvos dvasios.

Mikė atsisėda ir pagalvoja (2 sek. pauzė):

– Negali būti, kažkas vis dėlto yra. Juk kažkas atsakė „Nė gyvos dvasios“.

Mikė (dar giliau įlįsdamas į triušio olą):

– Triušī, ar kartais ne tu?

Triušis (atsakydamas iš balkono, bet Mikė ir Knysliukas jo vis dar nemato):

– Ne, ne aš.

Mikė (vis dar įkišęs galvą į triušio olą):

– Tai pasakyk, mielasī, kur dingio triušis.

– Nuėjo pas savo draugą, Mikę Pūkuotuką.

Mikė (išlįsdamas iš olos ir užsidengdamas letenomis akis):

– Oi, juk aš čia. (Rodydamas letenomis sau į pilvą).

Triušis:

– Paaiškinkite, ką reiškia „aš“, „aš“ būna viSOkių! (pamosikuodamas rodomuoju pirštu ore).

– Aš tai – Mikė Pūkuotukas.

– Tu esi tikras?

– Na žinoma.

(2,5 sek. pauzė: Triušis pasilenkia pro balkono turėklus pažiūrėti, ar tai tikrai Mikė Pūkuotukas, šis pakelia akis į viršų ir jų žvilgsniai susiduria.) Triušis:

– Iš tikrųjų, Mikė Pūkuotukas. O jis kas toks? (Rodo pirštu į Knysliuką)

– Knysliukas (Mikė ištraukia Knysliuką, kuris buvo įkišęs galvą į olą ir parodo triušīui).

Triušis įdėmiai apžiūri Knysliuką:

– Iš tiesų, Knysliukas. Na, bičiuliai, prašom užteiti.

(Iš animacinio filmo „Mikė Pūkuotukas eina į svečius“)

5) Panagrinėkite vietos deiksės raišką šioje radijo laidos ištraukoje. Padiskutuokite, kokią reikšmę čia turi informavimo priemonės pasirinkimas.

M. O.: Blakstienas geriau pradėt dažyt apatines už... pirmiausiai ne viršutines, užtai jeigu jūs nudažot viršutines ir jūs kada pradėdat dažyt apatines, jūs žiūrit į viršų, jūs čia susitepat. Ir dar ką noriu vieną dalyką pasakyt, dėl to, kad elementarus čia irgi dalykas, būna akys labai toli nuo nosies įstatytos ir būna akys labai arti nosies įstaty mes sakom siaura ir plati tarpunosė, tarpas, ar ne. Tai jeigu labai arti akutės viena kitos įstatytos, tai

va šitas vietas reikia biški pašviesint.

G. Č.: Prie akių, ar ne?

M. O.: Taip, optinė apgaulė gausis.

(2009 10 18 LRT radijo laida „Mes moterys“. Interviu su ilgamete Lietuvos kino studijos grimo dailininke Marija Oržekauskaite. Kalbina Giedrė Čiužaitė)

3. IMPLIKATŪROS TEORIJA

3.1. Bendradarbiavimo principas ir nekonvencinė implikatūra

Vienas iš svarbiausių pragmatikos nagrinėjamų klausimų, iš ko pašnekovai supranta pasakymų komunikacinę funkciją. Juk kiekvienas pasakymas turi vis kitą funkciją, gali būti pavartotas skirtingose situacijose ir reikšti vis ką nors kita. Iš kur pašnekovai žino, ką gali reikšti konkretūs pasakymai konkrečioje situacijoje ir kodėl kalbėtojai be baimės vartoja perkeltines reikšmes, frazeologizmus, metaforas, elipses ir tikisi, kad juos supras (plg. Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 220)?

Į daugelį šių klausimų atsakė kalbos filosofas P. Grice'as (1913–1988). Jis atskleidė, kad bendraudami pašnekovai artimai tarpusavyje bendradarbiauja ir todėl iš kitų pokalbio dalyvių pasakymų gali suprasti daugiau nei iš tiesų išreikšta žodžiais. Racionalaus bendravimo pagrindas, pasak P. Grice'o, – bendradarbiavimo principas (angl. *the cooperative principle*) ir veiksmingo pokalbio taisyklės, kartais dar vadinamos pokalbio maksimumais arba kalbinio bendravimo postulatais, bet dažniausiai pragmatikai jas vadina tiesiog P. Grice'o pokalbio taisyklėmis.

Kalbėk, kaip reikia tam tikru komunikacijos etapu, pagal pokalbio, kuriame dalyvauji, tikslą ir kryptį, laikydamasis šių taisyklių:

1. **Kiekybės** (angl. *quantity*):
  - savo pasakymu suteik tiek informacijos, kiek reikia;
  - nepasakyk informacijos daugiau, negu reikia.
2. **Kokybės** (angl. *quality*) – stenkis sakyti tiesą, t. y.:
  - nesakyk nieko, ko teisingumu nesi įsitikinęs;
  - nesakyk nieko, kam neturi pakankamų įrodymų.
3. **Tinkamumo** (angl. *relevance*) – sakyk tai, kas svarbu temai, nenukrypik nuo jos.
4. **Aiškumo** (angl. *manner*) – kalbėk suprantamai, t. y.:
  - venk neaiškumų;
  - venk dviprasmybių;
  - kalbėk trumpai, venk daugžodžiavimo;
  - kalbėk nuosekliai (Grice, 1975; 1978; 1989).

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad šios taisyklės – teisingo bendravimo instrukcija, t. y. nurodymai, kaip gerai, etiškai elgtis. Tačiau P. Grice'as svarbu ne moralinės normos,

o racionalus elgesys. Pavyzdžiui, kokybės taisykle P. Grice'as nori pasakyti ne tai, jog meluoti nemoralu, o kad žmonės paprastai tikisi, jog jų pašnekovai sako tiesą, o ne stengiasi be aiškios priežasties suklaidinti pašnekovą. Kiekybės principas reiškia, kad iš pašnekovo tikimasi, jog jis, viena vertus, pasakys visą reikalingą informaciją ir nenutylės nieko svarbaus, bet, kita vertus, nekalbės daugiau, negu reikia.

Panagrinėkime paties P. Grice'o pateiktą pavyzdį (plg. ir Meibauer 2001, 26) ir pažiūrėkime, kaip veikia bendradarbiavimo principas ir veiksmingo pokalbio taisyklės. Įsivaizduokime, kad Ana ir Berta kalba apie bendrą pažįstamą Čarli, šiuo metu dirbantį banke:

(44) Ana: Ir kaipgi Čarliui sekasi naujame darbe?

(45) Berta: Na, lig šiol gerai. Kol kas į kalėjimą dar nepateko.

Jei Bertos atsakymą suprasime tiesiogiai, jis mums suteiks informacijos, kad Čarliui naujame darbe gerai sekasi ir kad jis nepateko į kalėjimą. Tačiau priklausomai nuo situacijos, Bertos pasakyme galima rasti ir papildomos informacijos, pavyzdžiui, kad Čarlis nesąžiningas.

Šios papildomos informacijos Berta tiesiogiai nepasako, ją reikia suprasti iš konteksto. P. Grice'as tokią papildomą informaciją vadina **nekonvencine** arba **pokalbio implikatūra** (angl. *conversational implicature*, vok. *konversationelle Implikatur*). Kai kurie lietuvių autoriai terminą verčia ir kaip implikaciją (plg. Zaikauskas), tačiau P. Grice'as sąmoningai sukūrė dirbtinį terminą, kad atskirtų pragmatinę implikatūrą nuo kitų terminų, reiškiančių ką nors numanoma, todėl čia vartojamas terminas implikatūra. Patikslintą nekonvencinės implikatūros apibrėžimą siūlo St. C. Levinsonas (2000, 124):

Jei S⁵ sako, kad p, jis nekonvenciškai implikuoja q tada ir tik tada, kai:

- a) laikoma, kad S laikosi pokalbio taisyklių arba (jei pažeidžia taisykles) bent jau bendradarbiavimo principo;
- b) šiai prielaidai patvirtinti S tiki, kad q;
- c) S tiki, kad ir S, ir pašnekovas H žino, jog H gali atkurti, kad a) prielaidos patvirtinimui tikrai reikia q.

Paprastiau tariant, implikatūra yra išvada ar išvadų seka, kurią, adresanto nuomone, turėtų padaryti adresatas. Taigi svarbu, kad numanomą informaciją adresantas pasakytų

---

⁵ S (*speaker, Sprecher*) – kalbėtojas, H (*hearer, Hörer*) – klausytojas.

tikslingai, t. y. turėdamas tam tikrą intenciją, ir žinodamas, kad adresatas sugebės ją išsiaiškinti.

3.1.1. Bendradarbiavimo principo ir veiksmingo pokalbio taisyklių laikymasis

Kaip veikia P. Grice'as suformuluotas bendradarbiavimo principas ir pokalbio taisyklės, geriausia matyti iš konkrečių pavyzdžių. Taigi panagrinėkime kiekvieną taisyklę iliustruojančius pavyzdžius. Implikatūroms žymėti vartojamas +> simbolis, reiškiantis „prieš tai esantis pasakymas implikuoja ...“.

1. Kiekybės taisyklė:

(46) Kai kurie svečiai atvyko iš užsienio.

+> Ne visi svečiai atvyko iš užsienio.

Tokią implikatūrą laikome esant, nes jeigu kalbėtojas būtų norėjęs pasakyti, kad visi svečiai atvyko iš užsienio, tai jis taip ir būtų pasakęs, kadangi tikimės, jog jis laikosi kiekybės taisyklės.

2. Kokybės taisyklė:

(47) Jonas nusipirko automobilį.

+> Tikiu, kad mano pasakymas yra tiesa, ir turiu pagrindo taip teigti.

Šiuo pavyzdžiu galima paaiškinti, kodėl sakiny **Jonas nusipirko automobilį, bet aš tuo netikiu* pragmatiniu požiūriu yra negalimas, nes kalbėtojas, kuris laikosi kokybės taisyklės, sako tai, kuo pats tiki. (Apie sąšvelnių vartojimą bus kalbama vėliau.) Kokybės taisyklę galima pritaikyti ne tik tiesioginiams, bet ir klausiamiesiems sakiniams:

(48) Ar Jonas nusipirko automobilį?

+> Nežinau, ar tai yra tiesa, ir noriu tai sužinoti.

3. Tinkamumo taisyklė:

(49) A: Baigiasi benzinas.

B: Už kampo yra degalinė.

+> Pašnekovas A ten gali įsipilti benzino.

Jeigu pašnekovas B pokalbio metu žino, kad degalinė neveikia arba benzinas joje baigėsi, jį būtų galima apkaltinti melavimu, nes jis nesilaiko bendradarbiavimo principo.

(50) Paduok cukraus.

+> Paduok cukraus dabar.

Paprastai pašnekovai prašymus ir paliepimus interpretuoja taip, kad jie yra svarbūs kalbamuoju metu ir adresantas ragina tam tikrus veiksmus atlikti nedelsiant.

4. Aiškumo taisyklė:

(51) Aušrinė nuėjo į parduotuvę ir nupirko ledų.

+> Aušrinė pirmiausia nuėjo į parduotuvę, o ten nupirko ledų.

Ši implikatūra atsiranda todėl, kad jungtukas „ir“, kalbant apie įvykius, nurodo tam tikrą įvykių seką, t. y. jis reiškia „ir tada“. Sudėtinga būtų rasti kontekstą, kuriame tinkamas atrodytų toks sakiny:

(52) Aušrinė nupirko ledų ir nuėjo į parduotuvę.

Tokiu atveju jis implikuotų

+> Ledus Aušrinė pirkė kitur, ne minėtoje parduotuvėje.

P. Grice'o suformuluoto bendradarbiavimo principo ir veiksmingo pokalbio taisyklių pašnekovai dažniausiai nežino, tačiau nesąmoningai jų laikosi, norėdami užtikrinti pokalbio kokybę.

3.1.2. Tariamasis bendradarbiavimo principo ir veiksmingo pokalbio taisyklių nesilaikymas

Natūraliuose pokalbiuose pašnekovai dažnai sąmoningai pažeidžia veiksmingo pokalbio taisykles. Įdomu tai, kad bendradarbiavimo principas ir veiksmingo pokalbio taisyklės veikia visada, jos veikia taip stipriai, kad net tada, kai pasakymas atrodo visiškai nelogiškas, klausytojai stengiasi jį kaip nors susieti su situacija taikydami P. Grice'o suformuluotas taisykles. Panagrinėkime G. Yule'as (1996, 36) pateiktą pavyzdį:

(53) Parke ant suolo sėdi moteris, o prieš ją guli didelis šuo. Prieina vyriškis, prisėda šalia ir klausia:

– *Ar jūsų šuo kanda?*

– *Ne.*

Vyras siekia paglostyti šunį, šis jam įkanda.

– *Oi! Klausykite, juk sakėte, kad jūsų šuo nekanda!*

– *Nekanda. Šitas šuo ne mano.*

Šio nesusipratimo priežastis ta, kad vyriškis mano, jog jo klausimas „Ar jūsų šuo

kanda?“ ir moters atsakymas „Ne“ susiję su tuo pačiu šunimi, gulinčiu priešais. Nesusipratimas kyla dėl to, kad moteris pažeidžia **kiekybės** taisyklę, nes, žiūrint iš vyriškio perspektyvos, jos atsakymas pateikia mažiau informacijos, nei reikia. Kitaip tariant, informaciją, esančią paskutiniame sakinyje, ji turėjo pateikti anksčiau. Žinoma, tokia šio pokšto esmė, nes kitaip situacija nebūtų juokinga.

Kokybės taisyklės pažeidimas daugeliu atvejų sukelia ironiją, pavyzdžiui:

(54) Kalbu su Ieva, mano radijas taip garsiai groja, kad aš jau kelintą kartą perklausiu ir vis tiek nesuprantu, ką ji man sako. Ir kai Ieva taria „Tavim dėta, dar labiau pagarsinčiau radiją“, iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad ji pažeidžia kokybės taisyklę. Nes jeigu jos pasiūlymą suprasčiau pažodžiui ir paklausyčiau, tada susikalbėjimo problema dėl triukšmo dar labiau padidėtų. Vadinasi, ji mano ne tai, ką sako, nes greičiausiai laikosi bendradarbiavimo principo. Kadangi ji atkreipia mano dėmesį į problemos šaltinį, t. y. per garsią muziką, galiu daryti išvadą, kad jos pasakymas ironiškas ir ji nori, jog daryčiau priešingai, nei ji sako (plg. Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 224).

Pavyzdžiai, kuriuose pažeidžiama **tinkamumo** taisyklė, paprastai būna tokie, kai staiga keičiama tema. Tada klausytojui kyla klausimas, kaip pasakymas susijęs su pokalbio tikslu ir kryptimi, kaip reikalauja bendradarbiavimo principas, pavyzdžiui:

(55) A: Na jau ta Petraitienė tai tikra plepė, neduok pavalgyt, duok pašnekėt, ar ne?

(56) B: Iš tikrųjų visai neblogi orai kaip rugsėjui pasitaikė.

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad pašnekovai kalba vienas apie ratus, o kitas apie batus. Tačiau pašnekovas A neturi pagrindo manyti, kad B be priežasties nesilaiko bendradarbiavimo principo. Greičiausiai yra kokia nors priežastis, dėl kurios B pažeidžia tinkamumo taisyklę ir atsako ne „taip“ arba „ne“, kaip reikėtų atsakant į A klausimą. Priešingai – B pasakymas visiškai nesusijęs su A pasakymu. Tačiau susipažinę su situacija, kad B pastebi Petraitienę prieinant, suprantame, kodėl ji(s) staiga keičia pokalbio temą ir taip duoda pašnekovui A suprasti, kad dabar aptarinėti Petraitienę ne vieta ir ne laikas. Žinoma, be galo didelę reikšmę natūraliuose pokalbiuose turi ir prozodija bei neverbalika. Greičiausiai aptariamoje situacijoje pašnekovas B akimis ir galvos judesiu davė pašnekovui A suprasti, kad neatsitiktinai keičia pokalbio temą, o jo pasakymas nuskambėjo nė kiek netylesniu balsu, nes kalbėti apie orą ji(s) nebijo ir

Petraitienei girdint.

Sąmoningai pažeidžiamos **aiškumo** taisyklės pavyzdį pateikia St. C. Levinsonas (2000, 115):

(57) A: Nupirkime ką nors vaikams.

(58) B: Gerai, tik jau ne el-e-dė-ų.

Žodį *ledų* pasakydamas paraidžiui, pašnekovas B nusižengia aiškumo taisyklei. Tačiau taip jis duoda pašnekovui A suprasti, kad to žodžio vaikų akivaizdoje ištarti negali, kitaip jie tučtuojau jų užsimanytų.

P. Grice'o suformuluotas bendradarbiavimo principas ir veiksmingo pokalbio taisyklės skirtos pirmiausia pokalbiams, tačiau jas galima pritaikyti ir monologams.

3.1.3. Sąšvelnių vaidmuo

Kaip jau minėta, pašnekovai, nors ir nesąmoningai, paprastai laikosi P. Grice'o suformuluotų veiksmingo pokalbio taisyklių, bet jų neverbalizuoja, t. y. jos pokalbyje aiškiai nepasakomos. Vis dėlto reiktų paminėti sąšvelnius⁶ – kalbines neapibrėžtumo priemones, kuriais adresantas informuoja adresatą, kad jam / jai dėl žinių stokos ar kitų priežasčių gali nepavykti laikytis pokalbio taisyklių. Kitaip tariant, sąšvelniais adresantas apsidraudžia, iš anksto pasakydamas, kad jo pasakymas nėra šimtu procentų patikimas (plg. Yule 1996, 38–39), pavyzdžiui:

(59) Nors šitoks teiginys atrodo ir logiškas, tačiau, kiek man yra žinoma, jis niekada nebuvo pagrįstas tyrimais.

(60) Galbūt klystu, bet panašu, kad taip ir yra.

(61) Nusprendžiau, kad tai šimtalapis: *echinodorus bleheri* (šimtalapis), tik neišsivystęs ir nesuaugęs, nesu tikras, ar tikrai taip... (iš forumo <http://www.aquarium.lt>)

(62) <...> tada jau, manau, ir 45nm technologija atpigs ir patys procesoriai 4 branduolių turėtų atpigti (tiesa, viskas taip greitai keičiasi, kad tikrai negalėčiau

---

⁶ Lietuvių kalboje nėra patvirtinto termino, atitinkančio anglų k. *hedging*, vok. *Heckenausdruck*. Yra įvairių pasiūlymų: „pasakymo sušvelninimas“ (Ryvitytė 2001), „modalinimas“ (Usonienė 2004), „sąšvelnis“ (Šinkūnienė 2008), „apsidraudimas“ (Ryvitytė 2005), „pasakymą švelninančios priemonės“ (Buitkienė 2006), „hedžingas“ (Alosevičienė 2007) (plg. išnašą Šinkūnienė 2008, 97).

galvos guldyti, kad po 3 metų nebus procų su 16 ar 32 branduoliais. (iš forumo <http://www.computerbild.lt/forumas>)

Šiuose pavyzdžiuose sąšvelniais adresantas signalizuoja adresatui, jog gali būti pažeista kokybės taisyklė. Adresanto netikrumą, ar tikrai pavyks laikytis kiekybės taisyklės ir nebus pasakoma tai, kas jau žinoma, arba pasakoma per daug, iliustruoja tokie pavyzdžiai:

(63) Šiame kovos mene, kaip jau turbūt žinote, didžiulę reikšmę vaidina smūgiai kojomis, lankstumas ir t. t. (iš forumo www.biteplus.lt)

(64) Per daug neišsiplėsdamas, primenu, jog amerikiečiai patys save vadina klubinio krepšinio pasaulio čempionais. (iš forumo <http://www.eurobasket.lt>)

Buitiniuose dialoguose dažnai pasitaiko dalelytė *beje*. Ji, kaip ir sinonimiškai vartojamas *tiesa*, pokalbyje žymi, kad pašnekovas keičia pokalbio temą arba pasako ne visai su pokalbiu susijusią informaciją. Taigi *beje* ir *tiesa* vartojimas susijęs su tinkamumo taisykle. Dar keletas pavyzdžių iš interneto forumų, kuriuose sąšvelniai vartojami atkreipiant dėmesį į tai, jog pasakymas ne visai susijęs su kalbama tema, ne visai tinkamas:

(65) Gal ir kvailas klausimas, bet vis tiek reik paklaust. Tai va, jei aš dabar turiu Win XP ir noriu įrašyt Vista, tai ar liks visi failai diske? (iš forumo <http://www.games.lt/g/forum>)

(66) – Nenukrypstant nuo temos: apsimoka man tą monitorių pirkt ar ne?

(67) – Jei nenukrypstant, tai aišku, imk, kas čia blogo? (iš forumo <http://www.games.lt/g/temos.menu>)

Buitiniuose dialoguose taip pat neretai pasitaiko ir pasakymų, kuriais norima užbėgti už akių galimam pašnekovo priekaištui, kad nesilaikoma tinkamumo taisyklės, pavyzdžiui:

(68) Tiesa, merginos, ar turite pasidariusios, o gal žadate daryti tą atskirą kraniuką vien geriamam vandeniui, t. y., kad galima iš to kraniuko iš karto gerti. Gal neaiškiai pasakiau, bet tikiuosi supratot. (iš forumo <http://www.supermama.com>)

Tokių sąšvelnių itin gausu kasdieniame bendravime, o tai puikiai įrodo, kokios svarbios pašnekovams yra veiksmingo pokalbio taisyklės.

3.2. Nekonvencinių implikatūrų savybės ir implikatūrų patikra

1) Svarbiausias nekonvencinių implikatūrų bruožas – jas **galima rekonstruoti** arba **atkurti išvadų seką** (angl. *calculability*, vok. *Rekonstruierbarkeit; Schlussprozess*). 3.1. poskyryje minėto Anos ir Bertos pokalbio išvadų seka galėtų atrodyti taip (plg. Meibauer 2001, 31):

1 žingsnis. Greičiausiai Berta savo pasakymu nusižengė tinkamumo (kaip jos atsakymas susijęs su mano klausimu?) ir kiekybės (ji pasakė per daug) taisyklei. Tačiau neturiu pagrindo manyti, kad Berta norėjo nepaisyti bendradarbiavimo principo.

2 žingsnis. Žinau, kad Čarlį buvusi darbovietė atleido įtartinomis aplinkybėmis ir kad tai Berta taip pat žino. Bertos pasakymą tinkamu galiu laikyti (t. y. manyti, kad Berta laikosi bendradarbiavimo principo) tik tada, jeigu manau, kad Berta nori pasakyti, jog Čarlis yra nesąžiningas.

3 žingsnis. Berta žino, kad aš galiu išsiaiškinti šią implikatūrą (atkurti išvadų seką) ir kad ji man netrukdo tai padaryti. Taigi, manau, kad Berta norėjo implikuoti, jog Čarlis yra nesąžiningas.

Taigi įtarimas, kad Berta savo pasakymu galėtų nepaisyti bendradarbiavimo principo arba veiksmingo pokalbio taisyklių, skatina pamąstyti apie papildomas reikšmes. Jei implikatūrą aptinkame, ji tolimesnei pokalbio eigai įgyja hipotezės statusą.

2) **Priklausymas nuo konteksto** (angl. *variability*, vok. *Kontextabhängigkeit*). Gali pasitaikyti kontekstų, kuriuose tas pats pasakymas jau nebebus nekonvencinė implikatūra. Pavyzdžiui, jeigu Ana ir Berta žino, kad banke, kuriame dirba Čarlis, mafijos bosai vykdo stambias pinigų plovimo operacijas. Tada bus implikuojama ne tai, kad Čarlis nesąžiningas, o kad jis yra pavojuje, jei nešvarūs mafijos darbeliai iškiltų aikštėn. Taigi implikatūros priklauso nuo konteksto.

3) **Paneigimas** (angl. *cancellability*, vok. *Streichbarkeit*). Implikatūras galima paneigti, t. y. pasakymo pabaigoje suformuluoti implikatūrą paneigiančią frazę, pvz.:

(69) Kai kurie svečiai atvyko iš užsienio.

+> Ne visi svečiai atvyko iš užsienio.

Paneigimas: Kai kurie svečiai atvyko iš užsienio, galbūt netgi visi.

(70) Jis turi dvi mašinas.

+> Jis turi dvi mašinas ir ne daugiau.

Paneigimas: Jis turi dvi mašinas, o gal netgi tris.

(71) Linas ir Rita nuėjo į kiną.

+> Linas ir Rita kartu nuėjo į kiną.

Paneigimas: Linas ir Rita nuėjo į kiną, bet ne kartu.

Šias tris implikatūrų savybes galima panaudoti patikrai, ar iš tiesų konkrečiu atveju turime implikatūrą. Jei pasakymo implikatūrą galima rekonstruoti, jei ji priklauso nuo konteksto ir ją galima paneigti, tada neabejotinai bus kalbama apie nekonvencinę implikatūrą.

Svarbu paminėti ir tai, kad tas pats pasakymas skirtingose situacijose gali turėti skirtingas implikatūras ir kad sunku nustatyti realizuotų implikatūrų skaičių.

(72) Petras – tikras robotas.

Šis pasakymas gali reikšti, kad Petras nepasižymi aštriu protu ir daug nemąsto arba gali reikšti, kad jis yra šaltas ir nejausmingas, taip pat gali reikšti, kad jis labai tiksliai atlieka savo darbą ir niekada nepavargsta, o gal aktualizuotos visos šios reikšmės.

3.3. Nekonvencinių implikatūrų tipai

Nagrinėdamas implikatūras, P. Grice'as išskyrė labai **priklausomas nuo konteksto** (angl. *particularized*, vok. *partikularisierte* arba *partikuläre*) ir mažiau priklausomas nuo konteksto – **apibendrinamąsias** (angl. *generalized*, vok. *generalisierte* arba *generelle*). Anos ir Bertos pokalbio apie Čarlį pavyzdys būtų stipriai nuo konteksto priklausoma implikatūra, nes ji atsiranda tik tam tikrame kontekste. St. C. Levinsonas (2000, 138) pateikia tokį priklausomos nuo konteksto implikatūros pavyzdį:

(73) Šuo atrodo labai patenkintas.

+> Galbūt šuo suėdė kepsnį.

Ši implikatūra galima tik tam tikroje situacijoje, pavyzdžiui, tokio dialogo kontekste:

(74) A: Kur, po galais, dingo kepsnys?

B: Šuo atrodo labai patenkintas.

Tokie pasakymai, kuriuose sąmoningai pažeidžiamos veiksmingo pokalbio taisyklės, dažniausiai yra priklausomos nuo konteksto, nes, pavyzdžiui, ironijai suprasti reikalingos tam tikros žinios, dėl kurių atmetama tiesioginė reikšmė.

Apibendrinamosios implikatūros paprastai ne ką tepriklauso nuo konteksto, jas galima suprasti ir nežinant situacijos, pavyzdžiui, *Antaną Petraitį sutikau su moterimi*

nepriklausomai nuo konteksto turi implikatūrą, kad *moteris nėra A. Petraičio žmona*. Tačiau implikatūrą galima panaikinti paneigiant: *Antaną Petraičį sutikau su moterimi, manau, kad tai buvo jo žmona*. Kitas apibendrinamosios implikatūros pavyzdys:

(75) A: Ar nupirkai duonos ir sūrio?

B: Nupirkau duonos. +> Sūrio nenupirkau.

Apibendrinamosiose implikatūrose, kurios atsiranda laikantis veiksmingo pokalbio taisyklių, sunkiausia atsiriboti nuo semantinės pasakymų reikšmės.

3.4. Konvencinė implikatūra

Konvencinė implikatūra (angl. *conventional implicature*, vok. *konventionelle Implikatur*) kartais dar vadinama semantine implikacija (plg. Meibauer 2001, 32)⁷, kad būtų lengviau ją atskirti nuo jau aptartos nekonvencinės arba pokalbio implikatūros. Semantine konvencinė implikatūra vadinama dar ir todėl, kad nėra grindžiama bendradarbiavimo principu bei veiksmingo pokalbio taisyklėmis, o remiasi įprastomis žodžių reikšmėmis. Taigi ir minėtos trys nekonvencinės implikatūros savybės – galimybė rekonstruoti, priklausymas nuo konteksto ir galimybė paneigti – jai negalioja. Pavyzdžiui, jungtuko *bet* konvencinė implikatūra yra priešpriešos raiška. Bet kokį pasakymą, kurį galima išreikšti formule *p, bet q*, interpretuotume kaip junginį *p ir q* su kontrasto tarp informacijos *p* ir informacijos *q* implikatūra (plg. Yule 1996, 45; Levinson 2000, 139; Meibauer 2001, 33).

Tačiau nėra prasmės rekonstruoti, kaip atsiranda priešprieša tarp jungtuko *bet* sujungtų dėmenų. Be to, minėta priešprieša išliks bet kokiam kontekste, taigi konvencinė implikatūra nepriklauso nuo konteksto. Kad konvencinės implikatūros negalime paneigti, iliustruoja toks pavyzdys:

(76) Farmacijos įstatymas yra, bet neveikia.

(77) *Farmacijos įstatymas yra, bet neveikia ir iš tiesų nėra jokios priešpriešos tarp šių teiginių.

Bandant panaikinti *bet* implikatūrą papildoma fraze (kaip kad atliekant nekonvencinės implikatūros patikrą), priešprieša tarp jungtuko *bet* sujungtų dėmenų nėra kiek

---

⁷ Kiti konvencinės implikatūros terminai: angl. *entailment* (Yule 1996, 25), vok. *semantische Implikation*, *Entailment* (Meibauer 2002, 49), *Folgerung*, *logische Implikation* (Levinson 2000, 209ff, 188–191).

nesumažėja, o papildytas sakinys atrodo visiškai nelogiškas.

Taip pat literatūroje (Kempson 1975, Karttunen, Peters 1979, Wilson 1975 ir kt.) pateikiami pavyzdžiai su angliškais žodžiais *even* ir *yet*. Jie atitiktų lietuviškus *netgi* ir *(vis) dar*. *Netgi* vartojamas pasakymuose, kuriuose kalbama apie kokį nors įvykį, ir turi implikatūrą *priešingai negu tikimasi*, pavyzdžiui:

(78) Grupėje yra netgi du Seimo valdančiosios daugumos atstovai (resp. spauda).

Pasakymas implikuoja, jog adresantas nesitikėjo, kad grupėje gali būti du Seimo valdančiosios daugumos atstovai, bet jie yra.

(*Vis) dar* konvencinė implikatūra būtų, kad dabartinė situacija yra kitokia, o gal netgi priešinga, negu bus vėliau.

(79) Nors praėjo jau keleri metai, jos sesuo vis dar abejoja, ar teisingai pasielgė (resp. spauda).

Adresantas reiškia implikatūrą, kad dabar sesuo abejoja, ar teisingai pasielgė, bet tikisi, jog ateityje neabejos.

Žodžių reikšmių tyrimuose lingvistai nuolat kelia klausimą, kiek reikšmė yra semantikos ir kiek pragmatikos dalykas, t. y. kiek konkrečiame pasakyme pavartotas žodis „atsineša“ savo reikšmės. Iš šios diskusijos išplaukia dvi kardinaliai priešingos nuomonės, kurias taikliai apibūdino Rolandas. Posneris (1979, cit. pgl. Meibauer 2001, 33–34). Vieni, laikomi maksimalistais, linkę kaip įmanoma daugiau informacijos priskirti kalbinių vienetų tiesioginei reikšmei, laiko žodžių reikšmes įvairiapusėmis, „turingomis“ ir mano, kad dauguma žodžių yra daugiareikšmiai. Kiti, minimalistai, svarbesnėmis laiko pragmatines taisykles žodžių reikšmėms interpretuoti, o žodžius laiko pakankamai aiškiais, turinčiais minimalias reikšmes.

P. Grice'as laikosi minimalistinės strategijos. Remdamiesi R. Posneriu (1979) ir J. Meibaueriu (2001), pasiaiškinkime jungiamojo ženklo & reikšmę. Kaip matyti 1 lentelėje, turint du jungiamuosius dėmenis p ir q ir priskiriant jiems vertes T (teisinga) arba N (neteisinga), junginys p&q bus teisingas tik tada, jeigu p ir q atskirai bus teisingi, kitais atvejais p&q bus neteisingas.

1 lentelė. Pasakymų su jungiamuoju ženklu teisingumas

p	q	p&q
T	T	T
T	N	N
N	T	N
N	N	N

Šaltinis: Meibauer 2001, 34.

Išeina, kad jeigu abu dėmenys yra teisingi, jų eilės tvarka neturi reikšmės, pavyzdžiui:

- (80) Sostinėje per pastarąsias dvi savaites neiškrito nė lašas lietaus ir kasdien šviečia saulė. (= Sostinėje per pastarąsias dvi savaites kasdien šviečia saulė ir neiškrito nė lašas lietaus) (resp. spauda).
- (81) Ignalinoje tam yra visos prielaidos – tinkama infrastruktūra ir žmogiškieji ištekliai. (= ... žmogiškieji ištekliai ir tinkama infrastruktūra) (resp. spauda).
- (82) Vokietijos markių banknotai sunkiai plyšta ir yra atsparūs vandeniui. (= ... yra atsparūs vandeniui ir sunkiai plyšta) (resp. spauda).

Tačiau daug daugiau atvejų, kai sujungiamų dėmenų sukeisti vietomis negalima, nekeičiant sakinio prasmės, pavyzdžiui:

- (83) Po kurio laiko jie grįžo ir atidavė visus dolerius (resp. spauda).
- (84) Jie atidavė visus dolerius ir po kurio laiko grįžo.

(83) variante jie grįžo ten, kur yra kažkas, kam jie ketino atiduoti dolerius, t. y. pirmiausia grįžo, o paskui atidavė dolerius. (84) variante jie pirmiausia atidavė dolerius kažkam, kas buvo kitur, o paskui grįžo.

Kai kuriais atvejais dėmenys taip susiję, kad sukeitus juos vietomis, sakinyb būtų visiškai nelogiškas, pavyzdžiui:

- (85) Nulėkiau į krūmus ir atsiguliau.
- (86) Ji <...> pati nuėjo į greitąją ir buvo nugabenta į psichiatrijos ligoninę.
- (87) <...> šis nuėjo į policiją, prisipažino apvogęs kitą butą ir buvo uždarytas į areštinę.
- (88) Po vidurnakčio į grūdų sandėlį įsibrovė trys vyriškiai ir išnešė laukan keletą maišų.
- (89) <...> dailininkas paprasčiausiai nuėjo į Kauno zoologijos sodą ir nemažai laiko praleido stebėdamas grakščią jo gyventoją žirafą. (Visi pavyzdžiai iš resp. spaudos)

Kiekviename iš šių pasakymų aprašyti du (ar keli) įvykiai ir paprastai adresatai tikisi, kad tie įvykiai įvyko tokia eilės tvarka, kaip ir aprašyta. Taigi jungtuku *ir* ne tik sujungiami du dėmenys, bet ir nurodoma jų seka „ir tada“ arba „o paskui“. Maksimalistų nuomonei, kad jungtukas *ir* turi keletą reikšmių, tarp jų ir šią „ir tada“ reikšmę, galima paprieštarauti. Juk bejungtukis sakinyss taip pat implikuoja, kad pirmajame dėmenyje nurodytas veiksmas vyksta anksčiau negu nurodytas antrajame:

(90) Nulėkiau į krūmus, atsiguliau.

Be to, jeigu laikytume, kad jungtukas *ir* (nekalbant jau apie prieveiksmį *ir* bei dalelytę *ir*) turi keletą reikšmių, tada būtų keblu suregistruoti visas įmanomas jo reikšmes, plg.:

(91) 1897–1905 metais gyveno Naumiestyje ir dirbo teismo raštininku. (... ir ten...)

(92) Vėtra įveikė Kauną ir įgijo pranašumą kovoje dėl bronzos. (... ir taip / ir tokiu būdu...)

Taigi veikiausiai galima pritarti minimalistų nuomonei, kad jungtukas *ir* priskirtinas prie konvencinių implikatūrų. Vis dėlto galima išskirti tam tikras jungtuko *ir* vartojimo tendencijas skirtingose struktūrose. Kaip nurodo G. Yule'as (1996, 46), jeigu du pasakymai sujungti jungtuku *ir* reiškia statišką informaciją, tada implikatūra yra „papildomai“, „plius“ (plg. (80) – (82) pavyzdžius) , o jeigu pasakymais reiškiamą dinamišką informaciją, veiksmai (kaip pavyzdžiuose (85) – (89), tada implikatūra bus „o paskui“.

St. C. Levinsonas (2000, 140–141) pabrėžia, kad konvencinė implikatūra nėra toks įdomus reiškinys kaip kad nekonvencinė implikatūra. Vis dėlto ji svarbi, kadangi parodo, jog ne visą žodžių ir pasakymų reikšmę galima aprėpti remiantis vien tradicine semantika. St. C. Levinsonas kategoriškai neigia kai kurių autorių nuomonę, esą konvencinė implikatūra esanti tas pats, kas ir nekonvencinė implikatūra, arba tas pats, kas ir presupozicija (apie ją bus kalbama kitame skyriuje), ir pateikia dar daugiau konvencinės implikatūros pavyzdžių. Jo nuomone, konvencinė implikatūra sudaro daugumos diskurso deiksės ir socialinės deiksės pasakymų pagrindą, pavyzdžiui:

(93) Visgi, vis dėl to, beje, taigi, nepaisant to, nors.

(94) Pone, maloningoji ponia, bičiuli, gerbiamasis / -oji, ei.

Remdamasis Johnu Heritage'u (1984), St. C. Levinsonas (2000, 141) mini anglų kalbos diskurso žymeklį *oh*. Pašnekovas pradeda savo pasakymą šia dalelyte tada, kai kitas

pašnekovas pasako kokią nors naujieną. Vadinasi, *oh* yra konvencinis, t. y. tradiciškai vartojamas signalas, rodantis, kad adresatas išgirdo ir suprato adresanto siunčiamą naujieną, tačiau neturi propozicijos, t. y. nenurodantis kokio nors tikrovės fakto.

Daugeliui lingvistų implikatūros sąvoka yra viena svarbiausių pragmatikoje, kadangi ji aiškiai iliustruoja, jog pasakymu perduodama daug daugiau informacijos, negu išreikšta žodžiais. Galima teigti, kad didžiausias implikatūrų privalumas – semantikos supaprastinimas. Jeigu implikatūros gali paaiškinti to paties žodžio ar žodžių junginio skirtingą interpretaciją skirtinguose kontekstuose, tai nebereikia nustatinėti daugybės izoliuoto žodžio reikšmių. Ir iš tiesų, daugiausia diskusijų pragmatiniuose tyrimuose ir kelia semantikos ir pragmatikos santykis, t. y. kokia dalis žodžio reikšmės yra fiksuota, o kokia priklauso nuo konteksto, nuo pašnekovų bendrų žinių ir rekonstrukcijos procesų. P. Grice'o pasiūlytas skirstymas į tai, kas pasakyta, ir tai, kas implikuota, naujausiuose pragmatiniuose darbuose jau nebėra toks kategoriškas. Manoma, kad semantinis ir pragmatinis lygmenys labai artimai tarpusavyje susiję (plg. Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 231).

Užduotys

1) Dar kartą perskaitykite 2 skyriaus 3 užduotyje pateiktą dialogą. Pakomentuokite, kaip pašnekovai laikosi P. Grice'o bendradarbiavimo principo.

2) Paaiškinkite, kodėl šie anekdotai juokingi. Remkitės P. Grice'o veiksmingo pokalbio taisyklėmis ir implikatūros teorija.

- a) „Kapitonas ir laivyno puskarininkis jau kurį laiką kivirčijasi. Puskarininkis piktnaudžiauja romu, o kapitonas ilgiau to pakęsti nebenori. Kai vyrukas vėl pasirodo apsvaigęs, kapitonas į laivo žurnalą įrašo: „Šiandien, spalio 11 d., laivo puskarininkis girtas“. Kai atėjus jo budėjimui laivo puskarininkis išvysta įrašą, iš pradžių smarkiai įniršta, bet paskui pamąsto ir į žurnalą įrašo: „Šiandien, spalio 14 d., kapitonas negirtas“. (Užduotis iš Meibauer, 2001, p. 40; laisvas vertimas autorės)

- b) Lankytojas:

- Padavėjau! Ar ta žuvis šviežia?
  - Nežinau, aš pradėjau dirbti tik prieš savaitę.
- c) Auditorijoje ant sienos pritvirtinti du kabliai rūbams. Virš jų – užrašas „Tik dėstytojams“. Kitą dieną po užrašu priklijuotas raštelis „Bet galima kabinti ir paltus“.

3) Perskaitykite situaciją. Kokia yra Lino pasakymo tiesioginė reikšmė? Kokios šio pasakymo implikatūros? Atkurkite išvadų seką, kurią iš kalbėtojos pasakymo padarė klausytojas. Patikrinkite implikatūrą pagal priklausymo nuo konteksto bei paneigimo kriterijus. Koks tai implikatūros tipas?

Lina iš darbo paskambina savo senam geram draugui Algiui, kad susitartų kartu eiti į restoraną. Staiga ji jam sako: „Gerai, susitinkame su Jumis 18 val. restorane „Arlekinas“, tada ir papasakosite man plačiau apie gyvybės draudimo privalumus.“ Ir padeda ragelį. (Užduotis pagal Meibauer 2001, 41)

4) Perskaitykite rekomendaciją. Ji skamba gana neigiamai, nors joje parašyti tik teigiami dalykai. Remdamiesi implikatūros teorija paašškinkite, kaip šis neigiamas įspūdis atsiranda. Pasakykite tekste esančias implikatūras ir atkurkite vienos iš jų išvadų seką. Įrodykite, kad tekste – tikrai implikatūros.

„Julius Petrėnas stengdavosi jam pavestus darbus atlikti kruopščiai ir laiku. Jis surado ne vieną naują klientą. Petrėnas turėjo galimybę organizuoti reklamines kampanijas. Taip buvo galima surasti naujų verslo partnerių. Su klientais J. Petrėnas stengėsi bendrauti draugiškai.“

5) Perskaitykite situaciją. Pakomentuokite šeiminkės klausimą remdamiesi P. Grice'o veiksmingo pokalbio taisyklėmis ir implikatūros teorija.

Sekmadienio vakarą Ieva ir Paulius svečiuojasi pas draugus. Prie taurės vyno vyksta intensyvi diskusija. Artėja vidurnaktis, kai Paulius pradeda naują temą. Po kelių jo frazių šeiminkė klausia: „Ar tau rytoj laisva? Maniau, tau ryt anksti keltis“.

4. PRESUPOZICIJA

Presupozicijų problemą pirmiausia nagrinėjo logikos mokslas ir tik XX a. 8 dešimtmetyje presupozicijomis susidomėjo ir lingvistai. Loginėje filosofijoje presupozicijos sąvoka vartojama pasakymų reikšmės analizei, tam tikrų semantinių paradoksų tyrinėjimui, kontekstinei pasakymo analizei. Lingvistikoje presupozicija yra priemonė natūralios šnekos pasakymams analizuoti. Presupozicijų teorija dar labiau pagyvino diskusijas apie takoskyrą tarp semantikos ir pragmatikos ir šios diskusijos tebesitęsia iki šiol.

Presupozicija – tai prielaida, kurią adresantas daro pokalbio metu (lot. *praesupponere* „daryti prielaidą; tarti esant“), arba iš pasakymo išplaukianti išvada (plg. Linke, Nussbaumer 2000, 438). Kitaip tariant, presupozicija – tai, ką tariame esant tiesa. Jei viską turėtume įrodinėti, negalėtume efektyviai bendrauti, todėl didelė žinių dalis lieka neeksplikuota, t. y. nepasakyta tiesiogiai, nors žinoma ir adresanto, ir adresato. Analizuojant dialogus, svarbu įvertinti tiesiogiai nepasakytas prielaidas, esančias kiekviename pasakyme ar dialogo replikoje, nes juk pasakymas ne tik išsakomas adresanto, bet ir suvokiamas adresato. Tik tada, jei visi pokalbio dalyviai teisingai įvertins presupozicijas, bendravimas bus visavertis.

Logikai pasakymo presupoziciją išvelgė dar XIX a., nors ir nebuvo aiškaus jos apibrėžimo. Vienas iš loginės semantikos pradininkų, matematikas ir filosofas Gottlobas Frege'as, siūlė skirti tai, kas pasakymu teigiama, nuo to, kas juo numanoma. Jis pateikia pavyzdį:

(95) Kepleris mirė skurde.

Šiame pasakyme prielaida (t. y. presupozicija) yra ne faktas, kad Kepleris iš tiesų mirė skurde (tai galėtų būti tiesa arba melas), o tai, kad yra toks žmogus, vardu Kepleris. Tačiau, anot G. Frege'o, ši prielaida nėra pasakymo dalis, o tik tikrosios pasakymo reikšmės sąlyga. Jeigu ši sąlyga neįvykdoma, t. y. jeigu toks žmogus neegzistuoja, tai pasakymas netenka savo tikrosios reikšmės. Nors G. Frege'as pateikia dar labai siaurą presupozicijos sampratą, apsiribojančią tik referencijos egzistavimo prielaidomis, vis dėlto jis pirmasis išvelgė presupozicinį aspektą loginėje sakinio prasmės ir reikšmių analizėje. Presupozicijos terminą vėliau pasiūlė Peteris Frederickas Strawsonas (plg. Haymova 1998, 237; Levinson 2000, 184; Ernst 2002, 32).

Taigi logikos mokslas daugiausia nagrinėjo referencinius pasakymus, t. y. tikrinius vardus ir kitus daiktavardžius ar daiktavardines frazes. Panagrinėkime logikų dažnai pateikiamą pavyzdį:

(96) Prancūzijos karalius yra išmintingas.

Jo presupozicija yra

(97) Egzistuoja Prancūzijos karalius.

Vadinasi, iš (96) sakinio išplaukia (97) sakiny. Jų tarpusavio santykis susijęs su pasakymo ir presupozicijos informatyvumu: pasakyme (96) yra daugiau informacijos, negu jo presupozicijoje (97). Kad sakiny (96) turėtų tikrąją reikšmę (t. y. būtų teisingas arba klaidingas), reikia, kad sakiny (97) būtų teisingas. Čia logikai susiduria su problema: XVII a. be abejonės būtų buvę galima nustatyti, ar sakiny (96) yra teisingas, ar klaidingas, bet XXI a. to padaryti negalima, nes Prancūzija neturi karaliaus. Ši ryši pastebėjo P. F. Strawsonas. Jis konstatavo, jog (97) yra būtina sąlyga, kad būtų galima spęsti apie pasakymo (96) teisingumą arba klaidingumą. Ryši tarp (96) ir (97) jis pavadino presupozicija.

Svarbu dar kartą pabrėžti, kad presupozicijos nėra pasakymo dalis, bet jos būtinos pasakymams formuluoti ir jiems suprasti. Taip pat svarbu, kad presupozicija neturi nieko bendra su pasakymo teisingumu, t. y. ji nelemia, ar pasakymas yra teisingas ar melagingas.

4.1. Presupozicijų savybės

Esminė presupozicijų savybė yra **atsparumas neigimui** (angl. *constancy under negation*, vok. *Konstanz unter Negation; Negationskonstanz*), t. y. netgi tada, kai sakiny paneigiamas, presupozicija išlieka nepakitusi. Panagrinėkime pavyzdį:

(98) Lietuvos prezidentė priima politinius sprendimus. (= p)

(99) Lietuva turi prezidentę. (= q)

(100) $p \gg q$

Jei kalbėtojas sako (98), tai jis daro prielaidą (presuponuoja), kad (99). Ženklas $\gg$ reiškia „presuponuoja“.

Taigi, norint nustatyti, ar tikrai konkrečiu atveju kalbama apie presupoziciją, galima panaudoti neigimo patikrą:

(101) Lietuvos prezidentė nepriima politinių sprendimų. (= NE p)

(102) Lietuva turi prezidentę. (= q)

(103) NE $p \gg q$

Esmine presupozicijų savybe – atsparumu neigimui – remiasi St. C. Levinsono (2000, 190) semantinės presupozicijos apibrėžimas:

Sakinys A semantiškai presuponuoja kitą sakinį B tada ir tik tada, kai:

- visose situacijose, kai A yra teisingas, B taip pat yra teisingas;
- visose situacijose, kai A yra neteisingas, B yra teisingas.

Kita presupozicijų savybė – **jos išlieka ir klausiamuosiuose sakiniuose**:

(104) Ar Lietuvos prezidentė priima politinius sprendimus? (= p)

(105) Lietuva turi prezidentę. (= q)

(106) $p \gg q$

Panašiai yra ir tada, kai kalbėtojas teigia (107), o pašnekovas prieštarauja (108), vis dėlto presupozicija lieka nepakitusi. Abu pašnekovai daro prielaidą, suformuluotą šalutiniame sakinyje.

(107) Visi žino, kad Jurgis augina jūrų kiaulytes.

(108) Ne visi žino, kad Jurgis augina jūrų kiaulytes.

(109) $\gg$ Jurgis augina jūrų kiaulytes.

Taigi presupozicijos tinka ir tiesioginiams, ir klausiamiesiems, ir liepiamiesiems sakiniams. Pavyzdžiui, liepiamajame sakinyje *Uždarykite duris* galima išskirti dvi presupozicijas:

(110) Uždarykite duris! (p)

(111) Egzistuoja pašnekovas, kuriam galima įsakyti / kurio galima prašyti. (q1)

(112) Durys yra atidarytos. (q2)

Čia svarbu tai, kad pirmoji presupozicija išplaukia iš šnekos akto (prašymas / įsakymas), o antroji – iš leksinės žodžio *uždarykite* reikšmės, t. y. pirmoji presupozicija yra labiau pragmatinė, o antroji – labiau semantinė. Vis dėlto pažymėtina, kad tokios presupozicijos glaudžiai susijusios ir tarpusavyje, ir su pasakymo turiniu: pakeitus ar pašalinus vieną komponentą, keičiasi pasakymo turinys. Pavyzdžiui, nesant presupozicijai, kad durys atidarytos, pasakymas *Uždarykite duris!* bus neteisingas. Lygiai taip pat neteisingas jis bus ir tada, jeigu nepresuponuosime, kad egzistuoja pašnekovas (plg. Haymova 1998).

Dar viena presupozicijų savybė yra jų **anuliavimo galimybė** (angl. *defeasibility*, vok.

Löschbarkeit, Aufhebbarkeit). Presupozicijų anuliavimo galimybė atsiranda dėl tiesioginio kalbinio konteksto, dėl netiesioginio diskurso konteksto arba dėl aplinkybių, kai galima daryti prieštaringas prielaidas.

Pavyzdžiui, pasakymas (113) presuponuoja (114). Bet jeigu pasakymą (113) papildysime informacija, kaip (115) – (117) pavyzdžiuose, presupozicija (114) bus anuluota.

(113) Juliui nepasisekė išlaikyti egzamino.

(114) >> Julius bandė išlaikyti egzaminą.

(115) Juliui nepasisekė išlaikyti egzamino, tačiau jis net nebandė.

(116) Juliui nepasisekė išlaikyti egzamino. Kažin ar jis apskritai bandė jį išlaikyti.

(117) Juliui nepasisekė išlaikyti egzamino, nes jis arba visai nebandė, arba bandė, tačiau jam nepavyko.

Iš tiesų matyti, kad jau pačioje pasakymo *pasisekti ką nors padaryti* reikšmėje glūdi *bandyti ką nors padaryti* reikšmė. Šios presupozicijos egzistavimą dar kartą patvirtina tai, jog esant visai kitoms aplinkybėms, jas turime eksplacitiškai nurodyti, pavyzdžiui:

(118) Ar Juliui pavyko išlaikyti egzaminą?

(119) Ne, bet jis, tiesą sakant, ir nebandė jo išlaikyti.

Taip pat galime panaikinti ir egzistencinę presupoziciją (žr. poskyrį 4.2.), kuriai priklauso ir posesyvai, pavyzdžiui:

(120) – Ko ten Jurgis ieško stalčiuje?

(121) – Savo laikrodžio.

(122) >> Jurgis turi laikrodį.

(123) – Atrodo, savo laikrodžio, ar ko ten.

Pasakymai (120) ir (121) presuponuoja (122), tačiau šią presupoziciją galima ir anuluoti, kaip rodo (123) pavyzdys, nes čia presupozicija (122) jau nebegalioja.

Leksinės presupozicijos anuliavimo pavyzdys iš interneto forumo:

(124) Maloni Juste, ledo arenoje nebėra jau seniai tokių akcijų, apie kokias šneki, jei jos išvis buvo.

(125) Maloni Juste, ledo arenoje jau seniai nebėra tokių akcijų, apie kokias šneki.

(126) >> Ledo arenoje kažkada buvo akcijų.

Pavyzdyje (124) anuluota presupozicija (126), buvusi (125) pasakyme. Reikia pastebėti,

kad šalutinis sąlygos sakinys su jungtuku *jei / jeigu* – vienas populiariausių presupozicijų anuliavimo būdų.

4.2. Presupozicijų tipai

Iš kur atsiranda presupozicijos? Ankstesniame poskyryje aptarto pavyzdžio (113) presupoziciją (114) sukelia veiksmažodis *nepasisekė*, o (124) pasakymo presupoziciją (126) sukelia veiksmažodis *nebėra*. Taigi, atrodo, kad presupozicijos susijusios su tam tikrais žodžiais, vadinamais **presupozicijų sukėlėjais** (angl. *trigger*, vok. *Präsuppositionsauflöser*).

Skirtingi autoriai pateikia skirtingą skaičių presupozicijų sukėlėjų, o pagal šiuos išskiria ir presupozicijų tipus. Pavyzdžiui, Lauris Karttuneną jų išvardija net 31, St. C. Levinsonas (2000, 197–203) – 13, Peteris Ernstas (2002, 38–40) – 12, o G. Yule'as (1996, 27–30) išskiria tik 6. Toliau pateikiami G. Yule'o išskirti presupozicijų tipai.

1. **Egzistencinė presupozicija** (angl. *existential presupposition*), dar kartais vadinama referencine, dažnai būna susijusi su daiktavardinėmis frazėmis, pvz.: *rašybos reforma, Irenos sūnus, kaimynų mergaitė* ir pan. Pavyzdžiui:

(127) Karžygys puolė devyngalvį slibiną.

>> Yra (egzistuoja) toks devyngalvis slibinas.

Germanų, romanų ir kitose kalbose, kuriose daiktavardžiai vartojami su artikeliais, žymimasis artikelis rodo, kad kalbama apie konkrečius asmenis arba objektus, vadinasi, tokiuose pasakymuose taip pat neišvengiamai rasime egzistencinę presupoziciją.

2. **Faktinės presupozicijos** (angl. *factive presupposition*) skiriamasis bruožas – žinojimą, numanymą ar pan. reiškiantys veiksmažodžiai, pvz.: *žinoti, gailėtis, pastebėti, atpažinti, stebėtis, džiaugtis, liūdėti, didžiūotis* ir t.t. Iliustracijai panagrinėkime J. Meibauerio (2001, 46) pateiktą pavyzdį iš situacijos teisme:

(128) Prokuroras klausia kaltinamojo: „Ar gailitės, kad nunuodijote savo žmoną?“ Kaltinamasis pralemena: „Gailiuosi“. Prokuroras į tai: „Na matote, kaltinamasis pats prisipažino, kad nunuodijo savo žmoną“. O dabar įsivaizduokime kitą sceną, kurioje kaltinamasis sako: „Ne, nesigailiu“. Prokuroras šiuo atveju sureaguoja: „Ar matote šį šaltakraujį žudiką? Jis netgi

nesigaili nužudęs savo žmoną!“ Taigi, kad ir kaip kaltinamasis bepasielgtų, jis užkibtų ant prokuroro kabliuko. Žinoma, iš tiesų kaltinamojo advokatas po prokuroro klausimo turėjo paprieštarauti, t. y. užprotestuoti presupoziciją.

3. **Nefaktinei presupozicijai** (angl. *non-factive presupposition*) taip pat būdingi tam tikri veiksmažodžiai, pvz.: *svajoti, sapnuoti, įsivaizduoti, dėtis kuo nors* ir pan.:

(129) Jurgis įsivaizdavo, kad jau savaitgalis.

>> Dar ne savaitgalis.

Nefaktinei presupozicijai būdingi veiksmažodžiai rodo, kad šalutiniame sakinyje esanti propozicija neteisinga.

4. **Leksinei presupozicijai** (angl. *lexical presupposition*) būdingi tokie veiksmažodžiai: *įveikti, pradėti, užbaigti, tęsti*, taip pat indikatorius gali būtirieveksmis *vėl*:

(130) Ievai pavyko įtikinti savo varžovus.

(131) Ji įtikino savo varžovus.

(132) Ji bandė įtikinti savo varžovus.

Pasakydami (130) tvirtiname, kad (131) yra tiesa ir presuponuojame (132). Kadangi šio tipo presupozicijos tiesiogiai susijusios su žodžių (dažniausiai veiksmažodžių) reikšme, jos vadinamos leksinėmis.

5. **Struktūrinė presupozicija** (angl. *structural presupposition*) susijusi su tam tikromis sintaksinėmis konstrukcijomis, pavyzdžiui, klausiamuoju sakiniu ar šalutiniu pažyminio sakiniu:

(133) Kas yra Lietuvos ministras pirmininkas?

>> Kažkas yra Lietuvos ministras pirmininkas.

Kaip galima numanyti iš pavyzdžio, visi klausiamieji sakiniai su klausiamuoju žodžiu turi tam tikrą presupoziciją.

Šalutinius pažyminio sakinius galima skirstyti į ribojančius ir neribojančius. Kuo šie tipai skiriasi, geriausiai iliustruoja toks pavyzdys:

(134) Tas vyriškis, kuris turi ferari, yra nekilnojamojo turto agentas.

(135) Tas vyriškis, kuris, beje, turi ferari, yra nekilnojamojo turto agentas.

Ribojantis pažyminio sakinyje yra tada, kai juo identifikuojamas individas ar reiškinyje. Pavyzdžiui, galime rodyti į būrį vyriškių ir sakyti (134), bet tik apie tą vyriškį, kuris turi ferari, pasakysime, kad jis yra nekilnojamojo turto agentas.

Sakinyje (135) – neribojantis pažyminio sakiny, kurį paprastai galima patikrinti įrašius *beje*. Presupozicijas žymi neribojantys pažyminio sakiniai (plg. Meibauer 2001, 47–48).

6. **Kontrafaktinės presupozicijos** (angl. *counterfactual presupposition*) taip pat susijusios su tam tikromis sakinio konstrukcijomis, tiksliau – su šalutiniu sąlygos sakiniu, pvz.:

(136) Jeigu būtum mano draugas, taip tikrai nesieltum.

>> Tu nesi mano draugas.

(137) Jei nebūtum baigęs vidurinės mokyklos, negalėtum studijuoti universitete.

>> Tu baigei vidurinę mokyklą.

Kontrafaktinės presupozicijos esmė – ji visada yra priešinga šalutiniame sąlygos sakinyje esančiai informacijai. Tačiau ji skiriasi nuo nefaktinės presupozicijos, nes pastaroji visada neteisinga.

2 lentelė. Presupozicijų tipai

Tipas	Pavyzdys	Presupozicija
egzistencinė	X	>> X egzistuoja
faktinė	Gailiuosi atėjusi.	>> Atėjau.
nefaktinė	Jis dėjosi esąs visažinis.	>> Jis nebuvo visažinis.
leksinė	Jam pavyko pasprukti.	>> Jis mėgino pasprukti.
struktūrinė	Kada jie atskrido?	>> Jie atskrido.
kontrafaktinė	Jei nebūčiau peršalusi.	>> Esu peršalusi.

Šaltinis: plg. Yule 1996, 30; Meibauer 2001, 48.

Iki šiol nagrinėjome daugiausia vientisinius sakinius, turinčius vieną ar dvi presupozicijas. Remdamiesi St. C. Levinsonu (2000, 195), pažvelkime, kiek ir kokių presupozicijų gali būti sudėtiniame sakinyje ir kokie žodžiai ar sintaksinės konstrukcijos jas sukelia:

(138) Jonas, geras mano draugas, gailisi, kad prieš išvykdamas iš Kembridžo metė lingvistikos studijas.

(139) Jonas, geras mano draugas, nesigaili, kad prieš išvykdamas iš Kembridžo metė lingvistikos studijas.

Žemiau pateikti pasakymai yra presupozicijos, kurios galioja ir teigiamajam (138), ir neigiamajam (139) sakiniui.

(140) >> Egzistuoja kažkas, ką ir adresantas, ir adresatas gali identifikuoti kaip Joną.

- (141) >> Jonas yra geras adresanto draugas.
- (142) >> Prieš išvykdamas iš Kembridžo Jonas metė studijuoti lingvistiką.
- (143) >> Prieš išvykdamas iš Kembridžo Jonas studijavo lingvistiką.
- (144) >> Jonas išvyko iš Kembridžo.

Egzistencinę (140) presupoziciją sukelia tikrinis daiktavardis *Jonas*. (141) greičiausiai kyla dėl to, kad priedėliai išlieka ir tada, kai paneigiamas veiksmažodis. Presupozicija (144) taip pat atsiranda dėl to, kad laiko aplinkybių (su jungtukais *prieš, po, per, kai*) neveikia neiginys. Faktinę presupoziciją (142) sukelia veiksmažodis *gailisi*. Presupoziciją (143) galima paaiškinti taip: jeigu *X metė daryti Y*, tai daroma prielaida, kad *X anksčiau darė Y*. Ta pati prielaida išliks ir paneigus: *X nemetė daryti Y*. Taigi (143) presupoziciją sukelia veiksmažodis *metė* ir tai yra leksinė presupozicija.

4.3. Presupozicijų projekcijos problema

Paprastai tikimasi, kad vientisinio sakinio presupozicija išliks, jei tas sakiny bus įkomponuotas į sudėtinį sakinį. Čia remiamasi nuostata, kad viso sakinio reikšmė yra jo sudedamųjų dalių reikšmių kombinacija. Taigi, jeigu sudėtinis sakiny S_0 sudarytas iš $S_1, S_2, \dots, S_n$ sakinių, tai sakinio S_0 presupozicijos yra S_1 presupozicija + S_2 presupozicija ... + S_n presupozicija. Tačiau toks sprendimas pasirodė esąs per daug paprastas, vis dėlto pastebėta, kad kai kurios presupozicijos sudėtinuose sakiniuose neišlieka. Suformuluoti teoriją, kuri numatytų, kokios vientisinių sakinių presupozicijos išlieka ir sudėtinuose sakiniuose, pasirodė esą itin sudėtinga, tai vadinama presupozicijų projekcijos problema.

Paanalizuokime pavyzdį:

- (145) Karalius turi sūnų.
- (146) Karaliaus sūnus nevedęs.
- (147) Jei karalius turi sūnų, tai nevedusį.

Taigi, matome, kad visi trys pasakymai turi presupoziciją

- (148) >> Egzistuoja karalius.

Tačiau presupozicija, kad karalius turi sūnų, taikytina tik (145) ir (146) pavyzdžiams, o (147) pasakymui jau nebegalioja.

Pragmatikos moksle ieškoma presupozicinių elementų ar konstrukcijų, kurios padėtų atpažinti presupozicijas. Pragmatinių presupozicijos apibrėžimų pagrindą sudaro

bendrosios žinios arba žinios apie pasaulį (angl. *mutual background knowledge, common ground*). Čia svarbūs du dalykai: pirma, kad pašnekovai turėtų tam tikrų bendrų žinių, o antra, kad pasakymas atitiktų tas bendras žinias.

Pragmatinę presupoziciją galima apibrėžti taip: pasakymas A pragmatiškai presuponuoja propoziciją B tada, kai A atitinka B ir kai B žinomas visiems pašnekovams (Levinson 2000, 224; Ernst 2002, 35).

(149) Pavėlavau, nes neužsivedė troleibusas.

Šis pasakymas netinkamas, nes neatitinka pašnekovų turimų žinių. Juk tikėtina, kad pašnekovai žino, jog užsivesti gali automobilis ar autobusas, bet ne troleibusas, kuriam važiuoti reikalinga elektra. Taigi svarbu patikrinti ne tai, ar pasakymas teisingas ar melagingas, o tai, ar jis atitinka žinias apie pasaulį. Vis dėlto reikėtų pažymėti, kad bendrosios žinios – labai sąlygiškas dalykas, nes priklauso nuo daugelio veiksnių: nuo individualių žinių, situacijos, nuo to, kiek pažįstami yra pašnekovai ir t. t. P. Ernstas (2002, 36) pateikia tokį pavyzdį:

(150) Pavėlavau, nes mano karieta servise.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad pasakymas netinkamas, nes juk šiais laikais paprastai kariatomis nebevažinėjama. Vis dėlto gali būti, kad adresantas karieta ironiškai vadina savo automobilį. Tokiu atveju pasakymas bus tinkamas.

Kad presupozicijos priklauso nuo bendrųjų žinių, rodo ir **pragmatinė akomodacija** (Lambrecht 1994, 65–73). Tai – prisitaikymas prie reikalingų presupozicinių žinių, pavyzdžiui:

(151) (A rodo į keturmetę Sigitą)

A: *Kiek jam metų?*

B: *Jai ketveri.*

Įvardžio *jam* pavartojimas presuponuoja, kad Sigitą yra berniukas. Kalbėtojas B savo pasakyme pavartodamas įvardį *jai* sukuria naują presupozicinę situaciją, kurios negalima laikyti tiesiogine korekcija (apie korekcijas žr. 7.7. poskyrį). Taigi, jei pasakymas reikalauja tam tikros presupozicijos, tai pokalbio eigoje ji paprasčiausiai laikoma esančia.

Bendrosiomis žiniomis remiasi ir pragmatikai (pvz., Chierchia, McConnell-Ginet 1990, 23–28; Meibauer 2001, 55), presupozicijoms nustatyti ir įrodyti siūlantys **S šeimos testą**. S šeimą sudaro teigiamas ir neigiamas tiesioginis sakinytis, klausiamasis sakinytis (be

klausiamojo žodelio) ir sąlygos sakinys, pavyzdžiui:

- (152) Jonas metė rūkyti.
- (153) Jonas nemetė rūkyti.
- (154) Ar Jonas metė rūkyti?
- (155) Jei Jonas metė rūkyti, tai aš visai sapnuoju.

Visi šie sakiniai presuponuoja *Jonas rūkė*.

Šis testas parodo, kokia informacija yra esminė. Propozicijos, kurioms tinka šis testas, gali būti laikomos bendrosiomis žiniomis. O jas kalbėtojas gali pasakyti tiesiogiai (eksplicitiškai), pavartodamas tam tikras presupozicines priemones.

Vis dėlto, nepaisant daugelio tyrimų, išsamios ir visapusiškai teisingos presupozicijų analizės dar nėra.

Užduotys

1) Nustatykite pasakymų presupozicijas ir jų tipus.

- a) Vilija pastebėjo, kad Jurgis žavisi Ieva.
- b) Vilija dėjosi esanti laiminga.
- c) Jei nesirgčiau, tikrai eičiau.
- d) Kada S. Krupeckaitė pagerino pasaulio rekordą?
- e) LKL: jau žinomi beveik visi atkrintamųjų varžybų dalyviai.
- f) Teisininkai nesutaria, kiek Lietuvai kainuos „Leo LT” skyrybos.
- g) V. Alekna triumfavo finalinėse sezono varžybose.
- h) Lietuvos krepšininkai liko labai toli nuo pergalės.
- i) JAV finansuos branduolinio kuro išvežimą iš Lenkijos į Rusiją.
- j) Sunkmetis veja parduotuves iš Vilniaus pagrindinės gatvės.
- k) Oligarchų atžalos netenka milijardų.
- l) Pieno eksportas atnaujintas.
- m) Lenkai norėtų, kad jų kariai išeitų iš Afganistano.
- n) „Da Vinčio kodo” tęsinys kelia ažiotažą.
- o) Ką reikėtų keisti Lietuvos mokyklose?

2) Padiskutuokite, kaip presupozicija priklauso nuo intonacijos ir dalelyčių. Nustatykite pasakymų presupozicijas:

- a) Brendį kontrabanda gabeno PAULIUS.
- b) Paulius kontrabanda gabeno ir BRENDĮ.
- c) IR PAULIUS kontrabanda gabeno brendį.
- d) Paulius kontrabanda gabeno TIK brendį.

3) Perskaitykite situaciją. Kokias Ievos pasakymo presupozicijas ir implikatūras išvelgiate? Pagrįskite, kaip atskiriate šiuos du pragmatikos reiškinius.

Ieva šeiminkauja virtuvėje ir per praviras duris kalbasi su svetainėje įsitaisiusia Egle. Staiga Ieva sušunka:

– Ooooi, pienas išbėgo, uždarau duris, gerai?

4) Pasirinkite (pavyzdžiui, iš respublikinės spaudos) sudėtinį sakinį. Suraskite visas jame esančias presupozicijas ir paaiškinkite jas.

5. ŠNEKOS AKTŲ TEORIJA

Šnekos aktai, presupozicija ir implikatūra – tai trys tyrimų sritys, sudarančios lingvistinės pragmatikos pagrindą.

5.1. Kalbėjimas kaip veiksmas

Kaip ir bet kokia praktinė veikla kalbėjimas taip pat yra veiksmas, todėl galima išskirti praktinius ir kalbėjimo veiksmus. J. Meibaueris (2001, 85) išskiria kriterijus, pagal kuriuos nustatomi veiksmai:

1) Dėl veikėjo veismų kažkas pasaulyje pasikeičia, pavyzdžiui, kas nors įsižeidžia, jei jį pavadinu nusikaltėliu / netikėliu / tinginiu, t. y. pasikeičia mano ir įžeistojo santykis. Kartais ir tylėjimas gali būti veiksmas, jei jis pašnekovams yra reikšmingas ir ką nors keičia toje situacijoje.

2) Veikėjas turi turėti tikslą, intenciją, kad atliktų tam tikrą veiksmą.

3) Veikėjas turi turėti galimybę ir būti pajėgus atlikti tam tikrą veiksmą. Pavyzdžiui, jei pasakysiu „Abrakadabra, tegul šviečia saulė“, ir ji iš tiesų nušvis, niekam nešaus į galvą tvirtinti, kad įvyko saulės prišaukimo veiksmas. Taip pat niekas negalėtų kaltinti manęs atsisakymu padėti, jei avariją mačiau tik per televizorių.

XX a. ketvirtajame dešimtmetyje itin išpopuliarėjo loginis pozityvizmas, kurio leitmotyvas – galima patikrinti kiekvieną sakinį ir nuspręsti, ar jis teisingas ar ne, o jeigu neįmanoma sakinio patikrinti arba verifikuoti, vadinasi, jis yra bereikšmis. Kitaip tariant, tikrovė turi būti logiška, o kadangi tikrovę atspindi kalba, ji taip pat turi būti logiška ir tiksli. Vis dėlto filosofas L. Wittgensteinas pastebėjo, kad šį reikalavimą sudėtinga realizuoti, pavyzdžiui, ar bus netikslu, jei atstumą nuo Žemės iki Saulės nurodysime kelių metrų tikslumu arba staliui pateiksime stalviršio išmatavimus 0,1 mm tikslumu? Atsakydamas į panašius klausimus L. Wittgensteinas teigė, kad pasakymus galime analizuoti tik susiedami juos su konkrečiais veiksmais. Jis suformulavo savo garsiąją frazę, kad žodžio reikšmė yra jo vartojimas, ir įvedė *kalbos žaidimų* sąvoką. Vienas dažniausiai pateikiamų jo pavydžių yra apie du statybininkus, kuriems reikalingos keturių rūšių medžiagos: kubai, kolonos, plokštės ir sijos. Jei pirmajam darbininkui prireikia kokio nors iš išvardytų daiktų, jis tik sušunka tą vienintelį žodį ir antrasis jam jį atneša. Žodžių tikslas šioje situacijoje nėra tam tikra jų reikšmė, o paraginimas pašnekovą VEIKTI (plg. Ernst 2002, 90).

Taigi, L. Wittgensteino teigimu, kalbos žaidimai yra natūralūs funkciniai kalbos vienetai, pavyzdžiui, įsakyti ir vykdyti įsakymą, apibūdinti kokį nors daiktą pagal išvaizdą arba pagal išmatavimus, minti mįslės, prašyti, dėkoti, keiktis, melstis ir t. t. Kaip matyti, kalba eina apie veiksmažodžius, įvardijančius kalbos žaidimus.

Šias idėjas perėmė John L. Austinas ir John R. Searle'as ir išplėtojo į šnekos aktų teoriją. Šnekos aktų teorijos pagrindėju vis dėlto laikomas J. L. Austinas, parašęs veikalą „How to Do Things With Words“ (1962), o ją dar labiau išplėtė ir įtvirtino lingvistikoje J. R. Searle'as savo knygoje „Speech Acts. An Essay in Language Philosophy“ (1969).

5.2. Šnekos akto samprata

Šnekos aktą sudaro trys pagrindinės dalys:

- 1) Lokucinis (pasakymo) aktas – tai ištariamos kalbinės raiškos priemonės (morfemos, žodžiai, sakiniai), kalbinė pasakymo raiška, verbalinis pasakymo realizavimas.
- 2) Ilokucinis aktas – tai ilokucinė galia, daranti lokuciją veiksmu, pavyzdžiui, tai – teiginiai, pažadai, įsakymai, klausimai, paraginimai, perspėjimai, patarimai, prašymai, draudimai, grasinimai, padėkos, pasveikinimai ir t. t.
- 3) Perlokucinis aktas – tai veiksmo poveikis, arba kas pasiekama tuo, kas pasakyta.

Lokucinius (pasakymo) aktus išsamiai tiria tradicinės kalbotyros šakos – fonetika, gramatika, sintaksė, leksikologija, todėl pragmatika jiems nebeskiria tiek daug dėmesio.

Ilokuciniai aktai – tai šnekos aktų teorijos pagrindas ir jų klasifikacijos kriterijus. Ilokuciniams aktams realizuoti reikalingos tam tikros taisyklės arba sąlygos. Jos gali būti susijusios su pašnekovų socialiniais vaidmenimis, pavyzdžiui, įsakymo, nurodymo, draudimo ilokucinius aktus gali atlikti tik aukštesnę socialinę padėtį užimantis kalbėtojas. Kai kurių ilokucinių aktų sąlyga – tam tikros progos, pavyzdžiui, pirmasis kalbėtojas gali dėkoti antrajam tik tada, jei šis pirmajam prieš tai padarė ką nors gero. Sveikinimo ilokucinis aktas galimas tik esant kokiai nors progai. Jei kalbėtojas neteisingai įvertina situaciją, klaidingai manydamas, kad esama numatytam ilokuciniam aktui reikalingų sąlygų, tai kalbėjimo veiksmas nepavyksta.

Kai kurių ilokucinių aktų sąlyga – jų vieta pokalbyje. Pavyzdžiui, pritarimo arba prieštaravimo ilokuciniai aktai galimi tik tada, jei prieš tai kalbėjęs pašnekovas pasakė kokį nors teiginį. Atsakyti galima tik tada, jei prieš tai kas nors ko nors klausė.

Kalbėjimo veiksmai, galimi tik kaip reakcija į prieš tai buvusį pašnekovo pasakymą, vadinami **priklausomais nuo replikų sekos** (Hindelang 2000, 9). Keletas pavyzdžių:

3 lentelė. Nuo replikų sekos priklausomi ilokuciniai aktai

Nuo replikų sekos priklausomi ilokuciniai aktai	Ilokucinės reakcijos
ką nors neigti	reakcija į kaltinimą
ką nors atmesti	reakcija į pasiūlymą arba kvietimą
primygtinai reikalauti	reakcija į reikalavimo nevykdymą arba atmetimą

Šaltinis: pgl. Hindelang 2000, 10.

Paskutinis pavyzdys pakankamai sudėtingas, nes šiam ilokuciniam aktui reikalingi du prieš tai vykę kalbiniai veiksmai (ilokuciniai aktai), todėl geriausia nagrinėti visą dialogo replikų seką.

Perlokuciniai aktai nuo ilokucinių pirmiausia skiriasi tuo, kad jie įvyksta tik tada, kai kalbėtojas savo pasakymu kaip nors paveikia klausytoją. Poveikis gali būti psichologinis, t. y. pasakymas sukelia klausytojui tam tikrus jausmus, pavyzdžiui, *kalbėtojas klausytoją įžeidė, paguodė, supykė, pralinksmino*. Reaguodamas į kalbėtoją klausytojas gali atlikti arba kaip tik nedaryti tam tikrų veiksmų, pavyzdžiui, *kalbėtojas klausytoją perkalbėjo, paragino ką nors daryti*. Poveikis gali būti ir grynai kognityvinio pobūdžio, pavyzdžiui, *kalbėtojas klausytoją įtikino*. Pragmatikoje šiam poveikiui pavadinti vartojamas **perlokucinio efekto** terminas (Hindelang 2000, 11).

Taigi, jei kalbėtojas klausytojo prašo paskolinti 100 litų ir šis juos jam duoda, vadinasi, prašymo išpildymas bus ilokucinio akto PRAŠYTI perlokucinis efektas. Beveik visais ilokuciniais aktais daugiau ar mažiau siekiama perlokucinio efekto. Bet ar jis bus, priklauso nuo to, kaip reaguos pašnekovas. Vadinasi, kalbėtojas visada tik mėgina atlikti tam tikrą perlokucinį aktą, tačiau jis niekada nėra tikras, ar jam pavyks paveikti pašnekovą (plg. ten pat, 11).

Kadangi perlokucinio akto esmė – tam tikras emocinis, praktinis ar kognityvinis poveikis, daugelį jų galima atlikti ir nežodinėmis priemonėmis, pavyzdžiui, įžeisti ką nors nusukant žvilgsnį arba parodant liežuvį. O ilokucinius aktus (pvz., klausti ar patarti) įmanoma atlikti tik pasakymu (lokuciniu aktu).

Pasak G. Hindelango (2000, 12), kriterijus, pagal kurį galima atskirti perlokucinius aktus nuo ilokucinių, – pirmuosius galima perfrazuoti pusdalyvinėmis konstrukcijomis, o

pastarųjų ne, plg.:

Perlokucinis aktas:

(156) Paklaudamas „Kaip sekasi tavo buvusiai žmonai?“, Jonas Petrą sutrikdė.

(157) Pasakodamas anekdotus, Jonas Petrą pralinksmino.

Ilokucinis aktas:

(158) *Pasakydamas „Kur buvai vakar?“, jis paklausė.

(159) *Pasakydamas „Eime į kiną“, jis pasiūlė.

Ilokuciniai aktai pasižymi tuo, kad juos įvardijančius veiksmažodžius daugelyje atvejų galima vartoti **performatyviai**, t. y. veiksmažodžiai, kurie pavadina ilokuciją ir kartu ją eksplikuoja šnekos akte (plg. Zaikauskas 2002a, 79):

(160) Labai jums dėkoju už svetingumą.

(161) Reikalauju tučtuojau išeiti iš teritorijos.

(162) Patariu neiti į tą susitikimą.

O perlokucinius aktus įvardijančių veiksmažodžių performatyviai vartoti negalima (Hindelang 2000, 12), pavyzdžiui:

(163) *Sutrikdau jus.

(164) *Guodžiu tave.

(165) *Įtikinu tave, kad mano nuomonė teisinga.

Santykį tarp lokucinio (pasakymo), ilokucinio ir perlokucinio aktų G. Hindelangas (ten pat, 12) vaizduoja tokia schema:

PERLOK → ILOK → LOK

ir pateikia tokį pavyzdį:

(166) Kalbėtojas paskatino klausytoją vartoti narkotikus, paragindamas jį rūkyti hašišą, sakydamas „Eikš, patraukim po dūmą“.

Vienas svarbiausių šnekos aktų teorijos tikslų – apibrėžti ilokucinius aktus ir nustatyti sąlygas / taisykles, reikalingas jiems įvykti. Imkime pavyzdį, kad vienas pašnekovas ištaria pasakymą X ir juo pažada kitam rytoj pas jį ateiti (Searle 1971, plg. ir Levinson 2000, 260; Ernst 2002, 99). Kad jis galėtų atlikti pažado veiksmą, turi būti tokios sąlygos:

1. Kalbėtojas sako, kad atliks ateityje būsiantį veiksmą.
2. Jis ketina tai padaryti.
3. Jis tiki, kad galės (sugebės) tai padaryti.

4. Jis nemano, kad šį veiksmā darytū įprastinėmis aplinkybėmis bet koku atveju.
5. Jis mano, kad adresatas norėtū, jog jis tai padarytū.
6. Jis ketina įsipareigoti tai padaryti išardamas pasakymą X.
7. Ir kalbėtojas, ir klausytojas supranta X.
8. Abu yra sąmoningi, atsakingi žmonės (t. y. jie yra psichiškai sveiki, nejuokauja ar pan.).
9. Abu yra realioje situacijoje (ne vaidina teatre ar pan.).
10. Pasakymas X turi ilokucinį svorį tik tada, kai yra visos anksčiau paminėtos sąlygos.

Pažvelgę į sąlygų sąrašą pastebėsime, kad kai kurie punktai (7–10) tinka visiems ilokuciniams aktams. Jei juos išbrauksime, liks tik tie, kurie būdingi pažado šnekos aktui (1–6).

Suformuluodami panašius sąlygų, būtinų tam tikram šnekos aktui įvykti, sąrašus, galime palyginti panašius šnekos aktus ir surasti, kuo jie skiriasi. Suprantama, kad vienos grupės šnekos aktai (žr. poskyrį 5.3.) pasižymi ir panašiomis sąlygomis.

Be ilokucinių aktų apibrėžčių lingvistams taip pat rūpi iširti tam tikroje kalboje (pvz., anglų arba vokiečių arba lietuvių) nusistovėjusius ryšius tarp lokucinių aktų (pasakymų) ir ilokucinių aktų. Viena vertus, tirama, kokiomis pasakymų formomis (leksinėmis priemonėmis, sintaksinėmis konstrukcijomis) galima atlikti tam tikrus ilokucinius veiksmus. Kita vertus, ieškoma, kokius ilokucinius aktus gali reikšti tam tikros pasakymų formos (Hindelang 2000, 14).

Lokucinių ir ilokucinių aktų tarpusavio sąveikos tyrimuose itin svarbūs **ilokuciniai indikatoriai**, kurie padeda identifikuoti ilokucinius veiksmus. Tokiais indikatoriais gali būti performatyvūs veiksmažodžiai, eksplicitiškai įvardijantys ilokucinį aktą (pvz., *klausiu tavęs, ar...*), funkcinė sakinio rūšis (pvz., klausiamasis sakinytis), nuosaka (pvz., tariamoji), modaliniai veiksmažodžiai (pvz., *jau gali eiti*), jaustukai (pvz., *deja neturiu laiko*), dalelytės (pvz., *negi jis taip padarė*) ir kt. (plg. Kindt 2002, 290). Kai kuriais atvejais lemiamą vaidmenį vaidina intonacija.

Kai kurie ilokuciniai aktai (pasakymai) skirti tik tam tikram ilokuciniam aktui atlikti, pavyzdžiui, *Būk toks geras, išvirk kavos* nepriklausomai nuo konteksto atlieka ilokucinį aktą PRAŠYMAS.

5.3. Šnekos aktų klasifikacija pagal J. R. Searle'ą

J. R. Searle'as (1976) išskyrė 5 šnekos aktų grupes, kurioms būdingi tam tikri veiksmožodžiai:

1. Asertyvai. Jais kalbėtojas pasako, kad pasakymu reiškiamą proposiciją yra teisinga. Būdingi veiksmožodžiai: *tvirtinti, pranešti, informuoti, teigti, apibūdinti, klasifikuoti, diagnozuoti, nustatyti, įvertinti, datuoti, prognozuoti, protokoluoti* ir pan.
2. Direktyvai. Jais kalbėtojas siekia paveikti klausytoją, kad šis ką nors darytų. Būdingi veiksmožodžiai: *prašyti, įsakyti, paliepti, raginti, uždrausti, nurodyti, patarti, pasiūlyti, rekomenduoti, taip pat leisti ir klausti*.
3. Komisyvai. Jais kalbėtojas pasako, ką ketina daryti ateityje. Būdingi veiksmožodžiai: *pažadėti, garantuoti, prisiekti, įsipareigoti, susitarti, taip pat grasinti, lažintis ir siūlyti*.
4. Ekspresyvai reiškia psichologinę būseną. Būdingi veiksmožodžiai: *dėkoti, pareikšti užuojautą, sveikintis, skūstis, pasveikinti, keiktis, prakeikti, linkėti, taip pat atsiprašyti*.
5. Deklaratyvai skirti dabartinei tikrovei pakeisti ir paprastai vyksta tam tikrose institucijose, pavyzdžiui, mokykloje, bažnyčioje, parlamente ir pan. Būdingi veiksmožodžiai: *atsistatydinti, atleisti (ką iš ko), nominuoti, paskelbti (karą), kapituluoti, pakrikštyti, sutuokti, suimti, suteikti malonę, pavadinti, apkaltinti, išteisinti* ir pan.

Šioms grupėms išskirti J. R. Searle'as įvardija tris svarbiausius kriterijus:

- Ilokucinis šnekos akto tikslas (angl. *illocutionary point*) – tai komunikaciniai ir praktiniai ketinimai, kurių savo pasakymu siekia kalbėtojas. J. R. Searle'as šį kriterijų laiko svarbiausiu.
- Psichologinė būsena (angl. *psychological state*), kurią savo pasakymu išreiškia kalbėtojas. Psichologinės būsenos pavyzdžiai gali būti noras, ketinimas, tikėjimas, apgailestavimas, pyktis ir pan.
- Žodžių ir faktų derinimo kryptis (angl. *direction of fit*). Šį kriterijų galima paaiškinti pateikiant pavyzdžių. Kalbėtojui pasakius direktyvą ar komisiją, faktai turi pasikeisti taip, kaip pasakyta kalbiniu veiksniu, t. y. žodžiais. Vadinasi, pasakymu pasaulis keičiamas taip, kad atitiktų šnekos akto proposiciją. Asertyvų atveju yra priešingai –

čia svarbu, kad pasakymas būtų teisingas, t. y. kad žodžiai atitiktų faktus.

4 lentelė. Ilokucinių aktų klasifikacijos kriterijai

Tikslas	Derinimo kryptis	Psichologinė būseną
asertyvai	žodžiai prie pasaulio	tikėjimas
direktyvai	pasaulis prie žodžių	noras
komisyvai	pasaulis prie žodžių	ketinimas
ekspresyvai	nėra	įvairi
deklaratyvai	abi	nėra

Šaltinis: plg. Searle 1982, Meibauer 2001, 96.

5.4. Netiesioginiai šnekos aktai

Nustatydamas taisykles / sąlygas šnekos aktams realizuoti, J. R. Searle'as nagrinėjo tik pažodinius, t. y. tiesioginius šnekos aktus. Tačiau gyvojoje kalboje gerokai daugiau atvejų, kai pasakymo ilokucinis aktas interpretuojamas kitaip, nei tai rodo ilokuciniai indikatoriai. J. Meibaueris (2001, 101) pateikia tokius pavyzdžius:

- (167) Mažoji vėl pridarė į kelnes.
- (168) Čia šalta.
- (169) Ir dar viena smulkmena.
- (170) Ar gali paduoti druskos?
- (171) Gal žinote, kur traukinių stotis?
- (172) Ar tai realu?

(167) – (169) sakiniai pirmiausia yra teiginiai, tačiau tam tikrose situacijose jie galėtų atlikti liepiamąją funkciją. (170) ir (171) sakiniai pagal savo formą yra klausiamieji, tačiau atsakydami į juos tik „taip“ arba „ne“ elgsimės nekooperatyviai. (170) sakinį įprasta interpretuoti kaip prašymą, o (171) – kaip klausimą „Kur yra traukinių stotis?“. Sakinys (172) pagal savo funkciją greičiausiai yra teiginys (tai – nerealu).

Šią problemą J. R. Searle'as sprendžia išskirdamas du ilokucinius aktus: **pirminį** ir **antrinį** (arba pažodinį) ilokucinį aktą. Pavyzdžiui, pasakymu (170) kalbėtojas reiškia pirminį prašymo ilokucinį aktą, bet kartu ir antrinį klausimo ilokucinį aktą. Šį pavyzdį puikiai atspindi schema:

PRAŠYMAS → KLAUSIMAS → PASAKYMAS
 pirminis iloku-   antrinis iloku-
 cinis aktas A   cinis aktas B

Šnekos aktus, kai kalbėtojas realizuoja ilokucinį aktą A kartu realizuodamas ir ilokucinį

aktą B, J. R. Searle'as vadina **netiesioginiais**.

Taigi, bet kuriame pasakyme, kuriame realizuotas netiesioginis šnekos aktas, bus išreikštas ir tiesioginis šnekos aktas.

Tačiau lieka dar viena problema: kaip klausytojas, suprasdamas pažodinį antrinį ilokucinį aktą, supranta nepažodinį pirminį? Atsakydamas į šį klausimą J. R. Searle'as pateikia išvadų seką, kuri padeda klausytojui iš antrinės ilokucijos spręsti apie pirminę. Pavyzdžio *Ar gali paduoti druskos?* atveju ši seka galėtų atrodyti taip:

1 žingsnis: X uždavė man klausimą, ar aš galiu / sugebu jam paduoti druskos (pokalbio faktai).

2 žingsnis: Aš manau, kad X šiame pokalbyje elgiasi kooperatyviai ir todėl jo pasakymas turi tikslą (P. Grice'o veiksmingo pokalbio taisyklės).

3 žingsnis: Iš mūsų pokalbio negalima daryti išvados, kad X bent jau teoriškai norėtų pasidomėti, ar aš sugebu paduoti druskos (faktinės žinios apie kontekstą).

4 žingsnis: Be to, jis turbūt jau žino, kad atsakymas į jo klausimą – „taip“ (faktinės žinios apie kontekstą). (Šis žingsnis padeda pereiti prie 5 žingsnio, bet nėra būtinas).

5 žingsnis: Todėl jo pasakymas greičiausiai nėra vien tik klausimas, o turi kitą ilokucinį tikslą (išvada iš 1, 2, 3 ir 4). Taigi, koks jis?

6 žingsnis: Kiekvieno direktyvinio ilokucinio akto pirminė sąlyga – klausytojas turi sugebėti atlikti propozicija nusakomą veiksmą (šnekos aktų teorija).

7 žingsnis: Taigi X man uždavė klausimą, į kurį atsakydamas teigiamai aš sudarau sąlygas prašymui paduoti druskos (išvada iš 1 ir 6 žingsnių).

8 žingsnis: Dabar sėdime prie stalo ir valgome, o paprastai žmonės valgiui paskaninti vartoja druską. Jie vienas kitam jos paduoda ir prašo, kad kiti jiems jos paduotų (žinios apie pasaulį).

9 žingsnis: Taigi X tikėjosi, kad prašymui reikalinga sąlyga yra ir nori realizuoti prašymo ilokucinį aktą (išvada iš 7 ir 8).

10 žingsnis: negalėdamas nustatyti kito pagrįsto ilokucinio tikslo, sprendžiu, kad X greičiausiai manęs prašo paduoti jam druskos (išvada iš 5 ir 9) (plg. Meibauer 2001, 102).

Natūraliuose pokalbiuose pašnekovai minėtus žingsnius atlieka, žinoma, nesąmoningai. Tačiau tokios išvadų sekos gali paaiškinti, kaip klausytojas iš antrinės ilokucijos supranta pirminę, netiesioginę.

5.5. Šnekos aktų teorijos trūkumai

Niekaip negalima paneigti, kad šnekos aktų teorija – svarus indėlis į lingvistinės pragmatikos plėtotę, nes pirmą kartą sistemiškai pažvelgta į svarbius komunikacijos aspektus bei aprašyti svarbiausi komunikacijos procesai. Vis dėlto esama ir trūkumų, kuriuos P. Ernstas (2002, 113–114) ir A. Linke, M. Nussbaumeris ir P. R. Portmannas (2004, 218–219) apibendrina keturiais punktais:

1. Šnekos aktų teorija koncentruojasi į kalbėtoją. Šnekos aktas ir visi jo aspektai apibūdina kalbėtojo vaidmenį (plg. J. R. Searle'o klasifikaciją). Klausytojas taip pat įtraukiamas į komunikacijos procesą, tačiau jo vaidmuo šalutinis, jis tik reaguoja į tai, ką daro kalbėtojas. Autoriai (ten pat) taikliai pašmaikštuoja, kad tai visiškai suprantama, nes ir pati teorija juk šnekos, o ne klausymo aktų teorija.
2. Daug didesnė problema, kad šnekos aktų teorijoje tyrimų objektas – vienas sakinys. Juk viena vertus, natūraliuose pokalbiuose retai pasitaiko vien tik taisyklingai sudaryti sakiniai, be to, dažnai pasitaiko intarpų, tokių kaip *mmm*, *mhm*, *jo*, *ane*, *ééé* ir t. t. Kita vertus, dažnai pasakymus sudaro daugiau nei vienas sakinys. Ypač akivaizdi problema tais atvejais, kai kalbėtojas modifikuoja savo pirmąjį pasakymą arba netgi jį visiškai paneigia. P. Ernstas (ten pat, 218–219) pateikia tokį pavyzdį:

(173) Ar jau sumokėjai sąskaitą? Jei taip, esi tikras kvailys!

Tokiems atvejams analizuoti šnekos aktų teorija nebetinka, tačiau galima rasti pateisinimą, kad ji buvo kurta visai ne tiems tikslams.

3. Šnekos aktų teorija taikytina sakytinei kalbai (nors kartais iliustracijai pasitelkiami ir rašytinės kalbos pavyzdžiai) ir visiškai nebuvo planuota tirti rašytiniams pasakymams, juolab kad rašytiniai tekstai laikomi antriniais.
4. Nors šnekos aktų teorija ir taikoma dialogams, vis dėlto jos nepakanka ištisiems dialogams tirti. Šiam reikalui pradėta plėtoti dialogo analizė, tirianti šnekos aktų sekas. Apie tai plačiau kalbama 7 skyriuje.

Užduotys

1) Kurie išvardyti veiksmožodžiai / veiksmožodinės frazės žymi veiksmus?

Prakaituoti, žaisti krepšinį, pasakyti „amen“, per miegus murmėti „kvailys“,

išskleisti skėtį, priimti kvietimą, atsisakyti pagalbos, laimėti loterijoje.

(Šiek tiek pakeista užduotis iš Meibauer 2001, 99)

2) **Suformuluokite sąlygas / taisykles, būtinas ilokuciniam aktui *įspėti*. Kuo jis skiriasi nuo prašymo ir grasinimo?**

3) **Perskaitykite anekdotą. Paaiškinkite, kodėl jis juokingas, remdamiesi šnekos aktų teorija.**

Eina porėlė pro restoraną. Mergina sako:

– Mmmm... kaip skaniai kvepia...

– Tai galim dar kartą praeiti.

4) **Pabandykite įvardyti ilokucinius aktus, kuriuos pateiktame dialoge vartoja tėvas ir sūnus. Atkreipkite dėmesį, kad šnekos aktus galima nusakyti ne tik iš santykio su prieš tai esančiu šnekos aktu, bet ir įvertinant visą dialogo kontekstą. Pabandykite ilokucinius aktus įvertinti trimis lygiais pagal pateiktą pavyzdį:**

Ilokuciniai aktai	Izoliuotas	Atsižvelgiant į prieš tai buvusius ilok. aktus	Visame kontekste
2) Nori man padėti?	Klausimas	1a) pasitikslinimas	Abejojimas 1a) nuoširdumu

1) Sūnus: a. Ar padėti tau nusiauti batus?

b. Tu tikriausiai pavargęs?

2) Tėvas: Nori man padėti?

3) Sūnus: Žinoma, jei tik tu nori.

4) Tėvas: O ar galiu paklausti, kiek man šis netikėtas paslaugumas kainuos?

5) Sūnus: Eik jau, tėti!

6) Tėvas: a. Niekur aš neisiu.

b. Klausiu kiek.

7) Sūnus: Iš tikrųjų tėti, mano kišenėse vėjai švilpauja.

8) Tėvas: O mano atsakymas – ne.

9) Sūnus: Tėti, turi man padėti!

10) Tėvas: Ne, sūnau!

11) Sūnus: Klausyk, tėti, man tik reikia daugiau kišenpinigių, daugiau

nieko.

- 12)Tėvas: a. Paklausyk!
b. Leisk dabar man pasakyti.
c. Kaip mane gyvą matai, nebenoriu iš tavęs girdėti nė žodžio!

(Užduotis iš Hindelang 2000, 19; tekstas I. Kass. Der Boxring. Dialoge. Universaledition. Wien.; laisvas vertimas autorės)

5) Paanalizuokite šnekos aktus: tiesioginius, netiesioginius, pirminius ir antrinius ilokucinius aktus. Kaip šioje ištraukoje bendradarbiauja pašnekovai? Ar jie vienodai supranta tų pačių pasakymų šnekos aktus?

Pats geriausias numeris

Kartą gyveno solistas...

Išėjęs į sceną, jis vis klausdavo žmonių: „O kur jūsų rankos?“ Žmonės pliaukštelėdavo delnais. Solistas labai džiaugėsi, kad žmonės su rankom. Jis buvo geras.

Bet sykį solistui kažko prireikė valdžios įstaigoj. Pravėręs duris ir išvydęs būrį žmonių – o visi ten buvo tamsiais kostiumais, lyg atėję į prašmatnų koncertą – solistas kad riktels: – O kur jūsų rankos?

Valdininkai susižvalgė, nuščiuvo. Ir nė vienas nerodė rankų, nes tos buvo iki alkūnių sugrūstos į svetimas kišenes, išdą ir net kažkokias tamsias skylės tolimose saulėtose šalyse.

Solistas žinojo, kad publikos reakcija turi būti džiaugsminga – žmonėms patinka, jei kas nors domisi, ar visos jų dalys vietoj. Todėl buvo labai nustebintas tylos ir dar skardžiau suriko:

– O kur jūsų rankos?

Valdininkai tylėjo. Negalėjo juk jie taip greit ištraukti rankų iš taip toli – landos siauros, o gėrybės stipriai apgniaužtos! Ir baisu – gali antrankius uždėt (taip jie matė užsieniniam filme), o ir nebuvo pratę prie nepadorių klausimų. <...>

(Juozas Erlickas: *Bandymai pagerinti, paderinti ir pašalinti*. Prieiga internete: <http://www.lrytas.lt/-12098383341208910932-bandymai-pagerinti-paderinti-ir-pa%C5%A1alinti.htm> [žiūrėta 2009 03 30])

6. MANDAGUMAS

Su šnekos aktais, ypač su netiesioginiais, susijęs mandagumas. Jis padeda išlaikyti ir stiprinti darnius žmonių tarpusavio santykius, o kartais ir apsisaugoti nuo pavojaus (plg. Čepaitienė 2007, 11).

Lingvistinėje pragmatikoje mandagumas suprantamas plačiau nei jį apibrėžia etiketo specialistai. Pragmatikams svarbiausia yra „komunikacinė adresato intencija“ (Hilbig 2009, 2), jie nagrinėja bet kokius pasakymus, kuriuose pašnekovui reiškiamą pagarba arba rodomas draugiškumas. Mandagumo tyrimų randasi vis daugiau, ypač lyginamųjų, nes jie kelia nemažai sunkumų tarpkultūrinėje komunikacijoje. Kas vienoje kultūroje priimtina, kitoje gali kelti nuostabą ar net pasipiktinimą. Pavyzdžiui, Axelis. Hartingas (2007, 109), lygindamas vokiečių ir japonų mandagumo raišką, pažymi, kad į tokį kasdieninį veiksma kaip durų palaikymas vokiečiai reaguoja padėkojimu, o japonai – atsiprašymu, nes jiems tai atrodo priimtinau, atsižvelgiant į adresato apsunkinimą. Taip pat japonai atsiprašo lipdami į liftą, tuo parodydami pagarbą lifte jau esantiems adresatams, kad užlaikydami liftą gaišiname jų brangų laiką.

6.1. Prašymų strategijos

Geriausiai mandagumo strategijos atsispindi prašymuose. Prašymai yra direktyvai, kuriais siekiama paveikti pašnekovą taip, kad jis atliktų prašymu reiškiamą veiksma. Naudos gavėjas prašymuose būna adresantas, o adresatas kokiu nors būdu – fiziškai, emociškai ar kitaip – apsunkinamas.

Pagal prašymų tiesiogiškumą skiriamos trys pagrindinės strategijos (plg. Blum-Kulka 1989, 3):

Tiesioginė strategija (angl. *direct strategy*). Šiai strategijai priskiriami eksPLICITINIAI prašymai, dažniausiai išreikšti liepiamąja nuosaka ir performatyviais veiksmažodžiais, pavyzdžiui:

(174) Prašau paskolinti parkerį.

(175) Paskolink parkerį.

Konvencionaliai netiesioginė strategija (angl. *conventionally indirect strategy*) būna tada, kai adresantas prašo ne tiesiogiai, o tikrinasi prašymui realizuoti reikalingas sąlygas (angl. *preparatory conditions*), pavyzdžiui, galėjimas, sugebėjimas, noras atlikti prašymu reiškiamą veiksma.

(176) Gal gali paskolinti parkerį?

(177) Paskolinsi parkerį?

Lyginant su tiesiogine strategija, netiesioginė raiška mandagesnė, nes adresatui paliekama daugiau pasirinkimo laisvės įgyvendinti prašymą, jis mažiau spaudžiamas (Leech 1983, 108, 119).

Nekonvencionaliai netiesioginė strategija (angl. *non-conventionally indirect strategy*) arba užuominos labai priklauso nuo konteksto, nes tokiuose pasakymuose ne visada galima išvelgti prašymo elementų. Ši strategija mažiausiai pažeidžia pašnekovo įvaizdį, nes palieka daug erdvės interpretavimui, adresatas turi daugiausia galimybių neišpildyti prašymo, motyvuodamas tuo, kad jokio prašymo nebuvo. Pvz.:

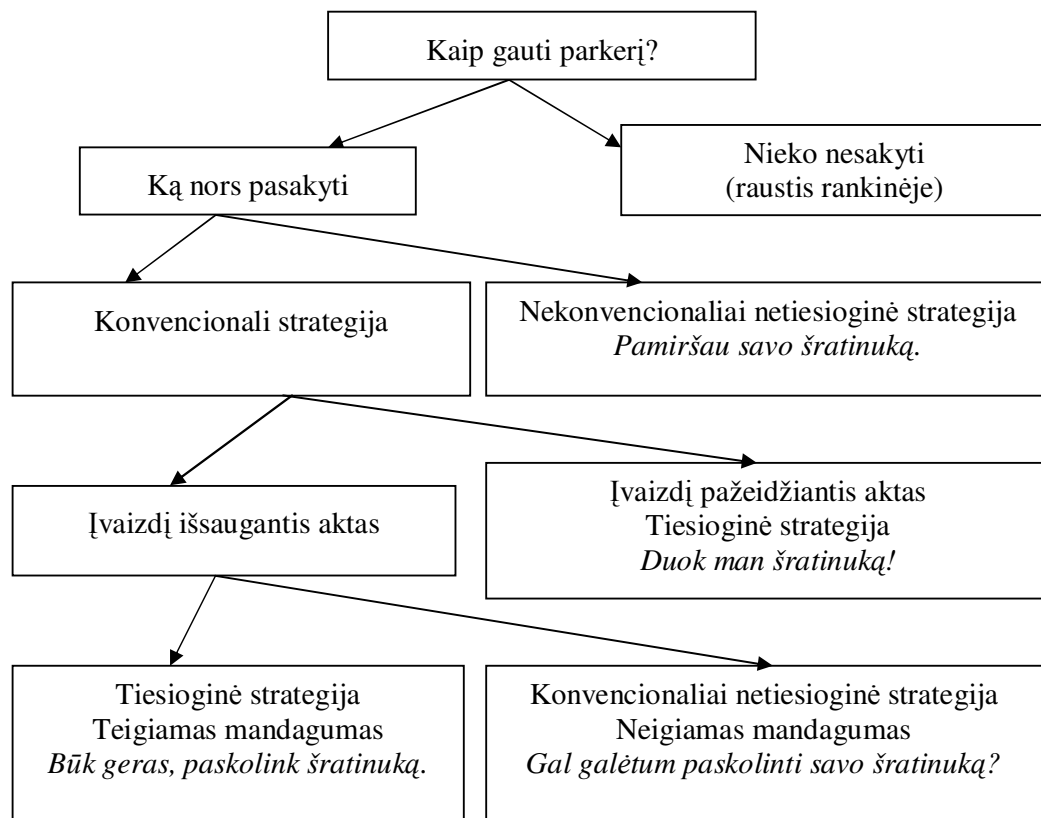
(178) Neturiu su kuo rašyti.

(179) Pamiršau savo parkerį.

(180) Kažin kur nukišau savo parkerį?

Penelopės Brown ir Stepheno Levinsono mandagumo strategijos pateiktos 2 paveiksle.

2 pav. Mandagumo rūšys

Šaltinis: modifikuota pagal Brown, Levinson 1987.

Didžiausios įtakos prašymų strategijos pasirinkimui konkrečiu atveju turi trys veiksniai:

- Socialinis nuotolis (angl. *social distance*) – pašnekovų psichologinio ar emocinio artumo laipsnis.
- Galios skirtumas (angl. *power distance*) – kiek pašnekovai skiriasi pagal savo statusą ir atliekamą socialinį vaidmenį.
- Prašymo dydis ir pagrįstumas (angl. *size of imposition*) – kiek adresatas fiziškai ar psichologiškai apsunkinamas, kiek pagrįstas pats prašymas. Kaip teigia Inga Hilbig (2009, 5), šis veiksnys apima ne tik patį prašomą dalyką, bet ir pašnekovų teises bei pareigas, prašymo pagrįstumą tam tikroje situacijoje. Ji pateikia pavyzdį iš akademinės aplinkos: dėstytojo prašymas, kad studentas padėtų panešti šūsnį knygų būtų mažesnis, nes įprastas tokiaame kontekste neįprašymas paskambinti studento mobiliuoju telefonu.

Renkantis konkretų šnekos aktą vadovaujamosi taisykle: „Kuo adresatas turi daugiau galios, tuo didesnis socialinis nuotolis ir prašymas, tuo šnekos aktas rizikingesnis“ (ten pat, 5).

6.2. Įvaizdžio išsaugojimo teorija

Remiantis P. Brown ir S. Levinsono teorija, mandagumas aiškinamas kaip tam tikrų strategijų ir postrategijų taikymas, kai kalbėtojas siekia savo tikslo stengdamasis išsaugoti klausytojo ir savo įvaizdžius. Įvaizdžio terminą (angl. *face*) pasiūlė Ervingas Goffmanas (1967), o P. Brown ir S. Levinsonas (1978, 1987) jį išplėtojo į vieną svarbiausių mandagumo teorijų konceptų. Įvaizdis – tai, kaip žmogų įsivaizduoja kiti tam tikroje socialinėje situacijoje. Įvaizdį turi kiekvienas žmogus ir suvokia kitus jį turint (Hilbig 2008, 3), o kasdieniniame bendravime įvaizdis labai svarbus, nes suteikia saugumo. Įvaizdis yra trapus ir kelia grėsmę socialinėje erdvėje, pavyzdžiui, kritika kelia grėsmę jos gavėjo teigiamam įvaizdžiui, o reikalavimai grasina adresato neigiamam įvaizdžiui. Jeigu tam tikroje situacijoje įvaizdis pasirodo geresnis nei tikėtasi, žmonės jaučiasi gerai, o jeigu blogiau – blogai, žmonės jaučiasi įskaudinti. Todėl stengiamasi saugoti savo ir pašnekovo įvaizdžius ir švelninti įvaizdžiui grėsmę galinčius kelti veiksmus (angl. *face threatening acts*), pavyzdžiui, prašymus, raginimus, atsisakymus ar pan. (Brown, Levinson 1987, 59–60).

Taigi galima išskirti **įvaizdį išsaugančius aktus** (angl. *face saving acts*) ir **įvaizdį pažeidžiančius aktus** (angl. *face threatening acts*). Pavyzdžiui, jei mokytojas apie aštuonmetį savo mokinį parašo *jis labai stengiasi visas užduotis atlikti gerai*, tai – įvaizdį išsaugantis aktas, palyginti su formuluote *jis blogai atlieka užduotis*.

Visi turi teigiamą ir neigiamą įvaizdį. Teigiamas įvaizdis – tai asmens poreikis būti pripažintam ir įvertintam kitų visuomenės narių. Neigiamas įvaizdis – poreikis būti nepriklausomam, turėti veiksmų laisvę, kad kiti netrukdytų. Svarbu pabrėžti, kad žodis *neigiamas* šioje teorijoje jokių būdu nereiškia vertinimo, o tik yra žodžio *teigiamas* antonimas. Dėl šių konotacijų Giedrė Čepaitienė (2007, 25) siūlo vietoj teigiamo mandagumo vartoti kontaktinio, o vietoj neigiamo – distancinio mandagumo terimus.

Mandagumas taip pat gali būti ir teigiamas, ir neigiamas. Kaip ir kalbant apie įvaizdį, svarbu pabrėžti, kad žodžiai *teigiamas* ir *neigiamas* nereiškia vertinimo, t. y. neigiamas nėra blogas, o tik teigiamo priešingas poliūs. **Teigiamas mandagumas** yra tada, kai pašnekovui rodomas solidarumas, artumas, draugiškumas, kai skatiname ar giriame savo pašnekovą. Paprastai teigiamo mandagumo pasakymai atrodo optimistiški, pabrėžia bendrus pašnekovų interesus bei sutarimą. Dažnai teigiamo mandagumo pasakymuose esama žargono, familiarios kalbos vartojimo, juokavimo, netgi pernelyg išūlaus optimizmo, pavyzdžiui:

(181) Juk paskolinsi man savo mašiną, ar ne?

Teigiamo mandagumo raiškai būdinga tiesioginė ir konvencionaliai netiesioginė strategijos.

Neigiamas mandagumas yra tada, kai laikomės socialinio atstumo, demonstruojame pagarbą pašnekovui, kai gerbiame jo privatumą, akcentuojame kito asmens laiko arba interesų svarbą. Neigiamas mandagumas yra ir tada, kai vengiame nurodinėti, atsiprašome, kad trukdome pašnekovą, kad jis, pildydamas mūsų prašymą, gaišta savo laiką ir eikvoja energiją. Juk mūsų prašymas riboja jo veiksmų laisvę. Paprastai neigiamo mandagumo pasakymai būna pesimistiški, atsargiai žiūrima į noro išpildymą, pasakymuose dažnai pasitaiko atsiprašymai, vartojamas 3 asmuo (vietoj 1 ar 2). Taip pat dažnai vietoj liepiamosios nuosakos vartojami klausiamieji sakiniai (tačiau čia kyla grėsmė, kad pašnekovas supras antrinę ilokuciją). Neigiamo mandagumo raiškai dažniausiai pasitelkiama nekonvencionaliai netiesioginė strategija, taip pat ir konvencionaliai netiesioginė strategija.

Taigi kasdieniniame bendravime adresantas turi apsispręsti, kokio santykio su pašnekovu jis siekia – ar pasirinkti kalbos priemones, kuriomis pašnekovui rodys solidarumą, simpatiją, ar verčiau rodys daugiau pagarbos ir laikysis socialinio atstumo (Brown, Levinson 1987, 61–64).

Vis dėlto realius pasakymus kartais sunku griežtai suskirstyti į teigiamus ar neigiamus, greičiau juos galima išdėstyti skalės principu nuo labai tiesioginių iki labai netiesioginių. Labai tiesioginių (angl. *bald on record*) pasakymų pavyzdžiai galėtų būti karinės komandos, pagalbos šūksniai ir pan., trumpiau tariant, trumpi, aiškūs ir greitai pasakomi šnekos aktai. Kasdienėje kalboje paprastai vengiama labai tiesioginių pasakymų, nes jie paprastai kelia grėsmę pašnekovo įvaizdžiui.

Švelnesni, ne tokie tiesioginiai (angl. *off record*) pasakymai susiję su konvencinėmis implikatūromis, todėl juose yra užuominų, perdėjimų, ironijos, metaforų, daugiareikšmių frazių ir pan. P. Brown ir S. Levinsonas šiai rūšiai priskiria ir retorinius klausimus, nes, jų nuomone, čia pažeidžiamas kokybės principas (plg. P. Grice'o veiksmingo pokalbio taisyklės) (Meibauer 2001, 116).

Žinoma, galima nieko nesakyti, o laukti, kad pašnekovas iš mūsų elgesio suprastų, ko norime. Tokia strategija kelia mažiausiai grėsmės pašnekovo įvaizdžiui, tačiau ne visada pasiseka.

Kalbant apie mandagumą, svarbus jau 5 skyriuje aptartas performatyvių veiksmažodžių vaidmuo. **Performatyvūs pasakymai** – tai pasakymai, kai performatyvus veiksmažodis, vartojamas konkrečiame sakinyje, kartu įvardija ir atitinkamą šnekos aktą, pavyzdžiui: *Aš tau pažadu ateiti.* (performatyvus veiksmažodis *pažadėti*, šnekos aktas – pažadas).

Performatyvių pasakymų raiška tiesioginė (eksplicitiška), jie tinka ne visoms situacijoms ir būdingi tiesioginei nuosakai. Todėl mandagumo požiūriu juos galima laikyti neutraliais, t. y. jie nei išsaugo, nei pažeidžia pašnekovo įvaizdį. Juolab kad tipiškų šnekos aktų, kurie kelia grėsmę pašnekovo įvaizdžiui – grasinimų ar įžeidinėjimų – performatyviais pasakymais išreikšti neįmanoma (Meibauer 2001, 116).

6.3. Geofrey'aus Leecho mandagumo principai

G. Leechas (1999, 80) mandagumą laiko vienu svarbiausių žmonių socialinės sąveikos veiksnių ir prilygina jo svarbą P. Grice'o bendradarbiavimo principui bei veiksmingo pokalbio taisyklėms. Kasdieniame bendravime šie principai sąveikauja. Kaip

apibendrina I. Hilbig (2009, 19), „bendradarbiavimo principas paaiškina, kaip suprantami netiesioginiai pranešimai, o mandagumo principas – kodėl žmonės apskritai renkasi kalbėti netiesiogiai.“ Jeigu, susikirtus šiems principams, sulaužomas mandagumo principas, kyla grėsmė draugiškiems santykiams, vadinasi, nebelieka ir bendradarbiavimo.

Savo darbuose analizuodamas mandagumo sąvoką, G. Leechas (1983, 107; 1999, 80) išskiria šešis principus (angl. *politeness maxims*), kuriuos galima sugrupuoti poromis:

- 1) Takto (angl. *tact maxim*): kuo mažiau adresatą apsunkinti ir teikti jam kuo daugiau naudos. Pirmoji takto taisyklė atitinka P. Brown ir S. Levinsono neigiamo mandagumo strategiją – kuo mažiau apsunkinti adresatą, neprimesti jam savo valios, o antroji – teigiamo mandagumo strategiją – rūpintis adresato interesais, norais ir poreikiais.
- 2) Kilnumo (angl. *generosity maxim*): siekti kuo mažiau naudos sau ir dėti kuo daugiau savo pastangų. Šis principas – takto priešingybė, todėl sudaro su juo porą.
- 3) Pritarimo (angl. *approbation maxim*): kuo mažiau kritikuoti adresatą, kuo daugiau jį girti.
- 4) Kuklumo (angl. *modesty maxim*): kuo mažiau save girti, apie save kalbėti nepalankiai (pvz., *kokia aš užuomarša, visai pamiršau apie tą knygą!*)
- 5) Sutarimo (angl. *agreement maxim*): vengti nesutarimų su pašnekovu, stengtis kuo labiau su juo sutarti.
- 6) Simpatijos arba užuojautos (angl. *maxim of sympathy*): stengtis, kad tarp pašnekovų būtų kuo mažiau antipatijos ir kuo daugiau simpatijos (pvz., *užjaučiu tave dėl tėvo*).

Aptardamas mandagumo principus ir jų tarpusavio sąveiką, G. Leechas pastebi, kad ne visi principai vienodai svarbūs. Svarbiausias, pasak jo, – takto principas, todėl jam ir skiriamas didžiausias dėmesys. Tačiau reikia atsižvelgti, kokia kalbinė ir kultūrinė aplinka tiriama, nes principų reikšmė varijuoja, pavyzdžiui, Azijoje itin svarbus kuklumo principas, o Viduržemio jūros šalyse – kilnumo (plg. Leech 1999, 137, 150; Hilbig 2009, 20).

Takto principas ypač svarbus direktyvų (prašymų, liepimų, įsakymų ir pan.) ir komisijų (siūlymų, pažadų ir pan.) šnekos aktams realizuoti. G. Leechas (1999, 107–108) pateikia tam tikrus pragmatinius kriterijus, pagal kuriuos kalbėtojas nustato, kiek takto reikėtų

konkrečiam šnekos aktui realizuoti:

- ar šnekos aktas apsunkina, ar kaip tik yra naudingas pašnekovams (pvz., prašymas *Atnešk knygą* bus ne toks mandagus kaip pažadas *Aš tau atnešiu knygą*);
- ar šnekos aktas suteikia adresantui pasirinkimo galimybę;
- kiek tiesioginiai yra pasakymai (pvz., tiesioginis prašymas *Atnešk knygą* bus ne toks mandagus kaip netiesioginis *Gal galėtum atnešti knygą?*).

Taip pat svarbūs kriterijai yra ir pašnekovų socialinės galios skirtumas (angl. *authority*) bei socialinis nuotolis (angl. *social distance*). Kaip jau teigta 6.1. poskyryje, kuo didesnis prašymas, socialinis nuotolis tarp pašnekovų, tuo labiau adresantas stengiasi pasakymus formuluoti netiesiogiai ir taip suteikti daugiau pasirinkimo laisvės adresatui.

Užduotys

1) Peržvelkite šias raiškos priemones, prašymui uždaryti duris realizuoti. Nustatykite mandagumo rūšį ir ar konkretus pasakymas išsaugo ar pažeidžia pašnekovo įvaizdį.

- a) Norėčiau, kad uždarytum duris.
- b) Būčiau dėkinga, jei uždarytum duris.
- c) Gal gali uždaryti duris?
- d) Gal galėtum uždaryti duris?
- e) Uždarysi duris?
- f) Ar neuždarytum durų?
- g) Ar nenorėtum uždaryti durų?
- h) Ar tau nebūtų sunku uždaryti duris?
- i) Verčiau uždarytum duris.
- j) Būtų gerai uždaryti duris.
- k) Tau vertėtų uždaryti duris.
- l) Gal galėčiau tavęs paprašyti uždaryti duris?
- m) Galbūt labai tavęs neapsunkinčiau paprašydama uždaryti duris?
- n) Labai apgailėstauju, kad turiu priminti, jog uždarytumėt duris.
- o) Duris užmiršai?
- p) Būk geras, nepamiršk durų.
- q) Ar tau neatrodo, kad čia pučia skersvėjis?

- r) Na, Julija, ką žmonės daro, kai įeina pro duris?
- s) Na spėk, ką dabar pasakysiu?
- t) Duris!
- u) Ar troleibuse gimęs?

2) Nustatykite forumo dalyvių pasakymų mandagumo rūšis.

Remigijus4444

Nojus, o pasakyk is patirties, nes matau cia daug laiko praleidai, kas bus su kaina jei nuspres div. nemoketi, klausiu tavo asmenines nuomones, paprognozuok.

Nojus

Šiomet labai reikia sekti, ką valdybos siūlys akcininkų susirinkimams. Nes dėl apyvartinių lėšų stokos, dėl didelių dividendų mokesčių VAS gali nuspręsti dividendų neišsimokėti. Manau, kad rinka jau tokią galimybę įvertino - kainos krenta. O prieš pat VAS gal net teigiamai tokį dalyką įvertins, kaip adekvačią bendrovės ir akcininkų reakciją į situaciją visoje rinkoje.

Remigijus4444

kada siulys? ar manai jei siulys div. nemoketi, tai kaina dar kris?

Nojus

Paskelbs per biržą siūlymus. O kris ar kils, nu labai jau sunku nuprognozuoti. Daug faktorių, sakysim, toks kaip ilgalaikė bendrovės dividendų politika. Tai jei bendrovė niekada nemokėjo, tai ir sprendimas dabar nemokėti įtakos kainai greičiausiai neturės...

O kad bendrovės nori pasaugoti pinigus, visai normalus dalykas ir investuotojai tai gali normaliai suprasti. Gal net kaina dėl to ir pakils, nes ateityje gali tikėtis gauti didesnių dividendų, gal ir mokesčiai bus pakeisti...

Remigijus4444

dekui uz mintis ir atviruma, pastebejau, kad daugelis, gaili paidalinti savo ziniomis, nebent tai verkslenimai ir paranoja del bandos jausmo.

Amigo

Gal kas turite parduoti perskaitytu knygu autorius: Bodo Schäferis ?

mcrep

Nojau, vis dar tave pavarginsiu, nes matau, kad tik tu vienas cia vargsti su naujokais...

As niekaip nerandu tinklalapiu kur galeciau matyti dabartinius bendroves rezultatus, vat pvz kiek pelno uzdirbo sia sav. ir pan. Beje kaip cia yra su spekuliantai.lt jei as neklystu, tai fundamentalios analizes naujienos kokio menesio senumo..? m? Vis girdziu is patyrusiu spekuliantu, kad nereikia tiket analitika is ir naujienom, o tai kur reikia rast tas grynasia naujienas, bendroviu pasiekimus? Aciu is anksto..

Nojus

kam tau savaitės rezultatai?

Niekas jų ir neskaiciuoja. Geriausiu atveju, kai kurios bendrovės pateikinėja mėnesio pajamas. O pelnas skaičiuojamas ketvirčiais. Ir to pilnai pakanka. Visos ketvirtinės ataskaitos ir esminiai įvykiai yra biržoje. Na ir Verslo žinias skaityk. Kol kas neatnaujinam FA, bet tai tik laiko klausimas.

(Prieiga internete: www.spekuliantai.lt/diskusijos, [žiūrėta 2009 05 10], kalba netaisyta)

3) Paieškokite tinkamų prašymų raiškos būdų šioms dviem situacijoms. Padiskutuokite, kodėl prašymų strategijos šiose situacijose skiriasi, kokie veiksniai tai lemia. Ar galima rasti mandagumo strategiją, kuri tiktų abiem situacijoms?

a) Grįžtate namo abiem rankom nešdama(s) sunkų nešulį, o laiptinės durys užtrenktos.

Priešais jus nutolęs kokiais 6–8 metrais į laiptinę ketina eiti šešiametis kaimynų berniukas. Ką sakote, norėdama(s), kad jis neužtrenktų durų, o palaikytų jas jums?

b) Egzaminas prasidėjo 8 val., o jūs pramiegojote ir atlekiate daugiau kaip po valandos.

Dauguma studentų jau atidavę darbus, keli likę jau baigia rašyti. Ką sakote, norėdama(s), kad dėstytoja vis dėlto leistų jums laikyti egzaminą?

7. POKALBIO (BUITINIO DIALOGO) STRUKTŪRA

Remiantis J. R. Searle'u, šnekos aktas – mažiausia ir svarbiausia verbalinės komunikacijos sudėtinė dalis. Tad būtų galima pamanyti, kad šnekos akto sąvokos turėtų pakakti verbalinei komunikacijai analizuoti, tačiau iš kasdieninės patirties žinome, kad:

- kalbame ne tik pilnais sakiniais su aiškiai atpažįstama ilokucija, bet ir formuluojame trumpesnius už sakinį (elipses, ištiktukus, jaustukus) ir ilgesnius pasakymus, kuriems sunku priskirti konkrečią ilokuciją;
- bendravimas vyksta ne tik tarp kalbėtojo ir klausytojo, kai kalbėtojui svarbiausia išsiaiškinti, kokia kalbėtojo ilokucinė intencija, bet kad klausytojas aktyviai dalyvauja pokalbio kūrime ir kad pokalbyje gali dalyvauti daugiau nei du asmenys;
- informacija apie pokalbio situaciją ir kitos pokalbiui reikalingos žinios nėra išankstinė duotybė prieš pradėdant pokalbį, bet kad pašnekovai nuolat stengiasi pateikti pokalbiui reikalingų žinių ir įsitikinti, jog kiti pokalbio dalyviai jų turi maždaug vienodai (plg. Meibauer 2001, 130).

Verbalinis bendravimas pirmiausia yra kalbėjimasis su kitais asmenimis. Bendraujama, žinoma, ir rašytine kalba, tačiau sakytinė kalba yra pirminė, o rašytinė jau antrinė. Pokalbį suprantame kaip kasdienį sakytinį bendravimą tarp dviejų ar daugiau asmenų. Lietuviškoje literatūroje pokalbis (angl. *conversation*, vok. *Konversation*) kartais dar vadinamas buitiniu dialogu. Nors pokalbis – neatskiriama mūsų kasdienybės dalis, kaip lingvistinių tyrimų objektas jis pradėtas tyrinėti palyginti neseniai – tik praėjusio amžiaus aštuntajame dešimtmetyje.

Šiuo metu jau yra gausybė darbų, skirtų pokalbio tyrimams, kurie vadinami įvairiai: pokalbio analizė, diskurso analizė, buitinio dialogo analizė ir pan. Šiems tyrimams pradžią davė viena iš amerikiečių sociologijos krypčių – etnometodologija. Jos šalininkai daug dėmesio skiria ne teorijai, bet empirinės medžiagos analizei. Jei tiriant kitus pragmatinius reiškinius, tokius kaip šnekos aktas, implikatūra, propozicija ir pan. galima remtis ir išgalvotais, bet tam tikslui tinkamais pavyzdžiais, tai pokalbio analizei naudojami tik autentiški garso ir / ar vaizdo įrašais fiksuoti ir paskui užrašyti pokalbiai.

Garso įrašų užrašymui naudojamos įvairios sistemos, kurios skiriasi prozodinės ir neverbalinės informacijos perteikimo tikslumu.

Kasdien tenka girdėti ir patiems dalyvauti labai įvairiuose pokalbiuose: mokytojų su mokiniais klasėje, gydytojų su pacientais gydymo įstaigose, pokalbiai teismo rūmuose, įvairūs pasitarimai, posėdžiai, pokalbis tarp pardavėjų ir pirkėjų parduotuvėje ir dar daugelis kitų. Priklausomai nuo situacijos ir konteksto, pokalbių rūšis ir pobūdis be galo skiriasi, tačiau visiems būdinga ta pati pagrindinė pokalbio struktūra *aš kalbu – tu kalbi – aš kalbu – tu kalbi* ir t.t.

Nors, kaip minėta, pokalbiai sudaro didžiąją mūsų kasdienybės dalį, vis dėlto apie tai, kokiais principais vadovaujantis jie konstruojami, susimąstome retai, nebent, kai komunikacija nepavyksta, kai iškyla bendravimo sunkumų. Taigi viena iš sričių, kurioje praktiškai būtų galima pritaikyti pokalbio analizės rezultatus, ir būtų komunikacinių sunkumų identifikavimas ir siūlymai jiems spręsti. Vadinasi, pokalbio analizė galėtų būti pritaikoma komunikacinių įgūdžių ugdymui, bendravimo konsultacijoms, pavyzdžiui, valstybinėse įstaigose, ekonomikoje, medicinoje ir t. t. (plg. Furchner 2002, 306).

Buitinių pokalbių tyrimui naudojami įvairūs metodai. Wallace'as Chafe'as tiria natūralią empirinę medžiagą. Remiantis dominuojančiais modeliais, daromi apibendrinimai. Kitą analizės būdą taiko Russellas S. Tomlinas. Jis daro eksperimentus ir jų duomenis apibendrina remdamasis statistiniais testais (plg. Juzelėnienė, Baranauskienė 2008, 114–115). Vis dažniau pokalbiai tiriami pasitelkiant tekstynus ir kompiuterinės lingvistikos metodologiją.

7.1. Pasirengimas pokalbio analizei

Pokalbio analizė paprastai susideda iš tokių etapų:

- garso ar garso ir vaizdo medžiagos įrašymas;
- skripto rengimas užrašant garsinę ir vaizdinę informaciją su kai kuriais komentarais;
- interpretacija;
- duomenų analizė.

Kad būtų galima atlikti visapusišką pokalbio analizę, būtinas ne tik kokybiškas įrašas, bet ir kruopščiai parengtas skriptas. Juk analizuojant saktinius tekstus svarbi ne tik verbalinė, bet ir neverbalinė informacija: pauzės, prozodija, juokas, nebaigtos dialogo

replikos ir t. t. (Juzelėnienė, Baranauskienė 2008, 115). Todėl renkantis skripto rašymo sistemą reikėtų atsižvelgti į tam tikrus aspektus.

Toliau pateikiami P. Ernsto (2002, 137) apibendrinti skriptams keliami reikalavimai:

1. Visų kalbinių ir balso kaitos ženklų fiksavimas raštu.
2. Žodžių ir skiemenų kirčių, ritminių ir intonacinių elementų, pauzių, ištęsimų ir nepilnų žodžių fiksavimas.
3. Garso stiprumo ir kalbėjimo greičio fiksavimas.
4. Nekalbinių garsinių elementų (kosėjimo, čepsėjimo ir pan.) fiksavimas.
5. Tam tikri garsais reiškiamos ekspresijos komentarai (juokas, dūsavimas ir pan.).
6. Kalbinių ir kitų garsinių ženklų leksinės ir referentinės reikšmės komentarai, pasakymų pragmatinės reikšmės paaiškinimai, kurių neįmanoma rekonstruoti iš kalbinio konteksto.
7. Pašnekovų įvardijimas, aiškus pokalbio replikų kaitos vaizdavimas.
8. Ne su pašnekovais susijusių veiklų ir įvykių pažymėjimas, jei jos svarbios pokalbiui.

Jeigu daromas ne tik garso, bet ir vaizdo medžiagos skriptas, tai dar nurodoma:

9. Kalbėtojų žvilgsniai, galvos ir viso kūno padėtis.
10. Trumpi duomenys apie pašnekovų gestus bei mimiką, svarbius pokalbiui (aiškinantys, apeliuojantys, ekspresyvūs).
11. Kitų pokalbiui įtakos galinčių turėti arba pokalbį paaiškinančių matomų įvykių fiksavimas.

Be to, skripte būtinai turi būti informacija apie pašnekovus, jų tarpusavio ryšys, pokalbio priežastis ar situacija bei įrašo vieta, laikas, būdas bei kokybiniai duomenys.

Vis dėlto nėra vienos, visų pokalbio analizės tyrėjų pripažintos įrašų užrašymo sistemos. Ypač sudėtinga raštu fiksuoti tokius parametrus kaip balso aukštis ir stiprumas, gestai ir mimika, todėl kiekvienas tyrėjas susikuria savo sistemą, priklausomai nuo savo patirties ir tyrimo tikslo.

Bet kokių atveju garso ir vaizdo medžiagos užrašymas, vadinamojo skripto rengimas, yra be galo daug laiko sąnaudų reikalaujantis procesas. P. Ernstas, remdamasis Peteriu Schröderiu (1975, 37), pažymi, kad Freiburgo mokslininkams vienos valandos garso įrašams užrašyti prireikė apie 50–100 valandų, o vaizdo įrašų skriptui parengti jie sugaišo net 200–400 valandų, priklausomai nuo norimo skripto tikslumo bei pokalbio

interaktyvumo lygio (Ernst 2002, 133).

7.2. Pokalbio dalys

Visi pokalbiai, kaip ir rašytiniai tekstai, turi savo makrostruktūrą, kurią sudaro pradžia, pagrindinė dalis ir pabaiga. Pokalbio pradžia dažniausiai būna dviejų rūšių: neverbalinė ir verbalinė (plg. Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 318). Neverbalinei priskiriamas akių kontaktas, kuris paruošia tolesniam pokalbio vystymuisi, o verbalinei – pasisveikinimas. Pokalbio pradžioje aptariami organizaciniai klausimai, kurie bus svarbūs pagrindinėje pokalbio dalyje. Pradžioje taip pat susipažįsta pokalbio dalyviai, jei jie prieš tai nebuvo pažįstami. Pokalbio pradžios ilgis varijuoja priklausomai nuo pokalbio dalyvių poreikių bei situacijos. Svarbūs veiksniai – dalyvių skaičius, ar pašnekovai pažįstami, ar pokalbis privatus ar viešas, visam pokalbiui skirtas laikas ir kt. Pokalbio pradžia yra tarsi pamatas kitai daliai, iš jos galima spręsti, ar pokalbis bus malonus ar nelabai, sėkmingas ar nesėkmingas.

Pagrindinė dalis prasideda tada, kai organizaciniai klausimai išspręsti ir pereinama prie pagrindinės temos. Kai kuriuose pokalbio tipuose perėjimas nuo pokalbio pradžios į pagrindinę dalį yra ryškiai matomas (pvz., pokalbyje su viršininku dėl atlyginimo padidinimo), o kituose jis beveik neišsiskiria (pvz., pokalbis su kaimynu), nes tokius pokalbius dažniausiai sudaro nusistovėjusios frazės, jie yra numanomi (plg. Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 320).

Pokalbio temos taip pat gali skirtis: vienos – numatytos iš anksto (pvz., posėdžiuose, konferencijose), o kitos – atsitiktinės, priklausančios nuo situacijos ir dalyvių poreikių (pvz., bendri šeimos pietūs). Pastaruoju atveju gali pasitaikyti, kad pokalbio metu bus nukrypta nuo temos, atsiras kitų papildomų temų. Tačiau ne visose situacijose galima kalbėti ką nori, reikia laikytis tam tikrų visuomenėje priimtų normų (pvz., gydytojo kabinete kalbama apie ligas ir negalavimus, o ne apie šeimynines problemas). Bet visada išlieka galimybė pokalbį šiek tiek pakreipti kita linkme. Vis dėlto pokalbio tema neturėtų labai skirtis nuo prieš tai buvusios, ypač pokalbiuose, kurių tema buvo parinkta iš anksto (plg. Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 321–322).

Pokalbio užbaigimui taip pat vartojamos tam tikros nusistovėjusios frazės. Kad pokalbis eina į pabaigą, galima suprasti iš kai kurių neverbalinių aspektų, tokių kaip akinių

nusiėmimas, dokumentų susirinkimas ar pan. Pabaigoje paprastai reziumuojamas visas pokalbis, susitariama dėl kito susitikimo, atsisveikinama.

7.3. Pašnekovų vaidmenys

Ne visi pokalbyje dalyvaujantys asmenys turi vienodas teises ir pareigas. Tai priklauso nuo to, kas yra kalbėtojas, ko iš jo tikimasi, koks jo santykis su klausytoju, kokios pokalbio aplinkybės. Skiriamos dvi pašnekovų socialinių santykių rūšys:

- simetriniai santykiai, kai pašnekovai socialiai lygiaverčiai;
- asimetriniai santykiai, kai pašnekovai socialiai nelygiaverčiai.

Pirmuoju atveju pokalbio dalyviai turi vienodas teises ir pareigas, o antruoju atveju jos yra skirtingos. Kaip pabrėžia Egidijus Zaikauskas (2002b, 152), socialiniai santykiai – tai pašnekovų socialinių vaidmenų sugretinimas, o jie visada suvokiami poromis, pavyzdžiui: imantis interviu – duodantis interviu, diskusijos vedėjas – diskusijos dalyviai, teisėjas – kaltinamasis (asimetrinių santykių atveju), draugas – draugas, kolega – kolega (simetrinių santykių atveju). Pašnekovas, kurio socialinis vaidmuo aukštesnis, dažniausiai turi tokias teises: pradėti ir užbaigti pokalbį, keisti temą, klausti, vertinti kitų pokalbio dalyvių pasisakymus, tam tikrose vietose nutraukti kito pašnekovo kalbą ir t. t. (plg. Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 326). Jeigu kalbėtojas netinkamai įvertina savo arba pašnekovo socialinį vaidmenį, gali būti, kad jis pasirinks netinkamą šnekos aktą. E. Zaikauskas (2002b, 152) pateikia tokį pavyzdį iš grožinės literatūros:

- (182) – Neik, aš tau įsakau! – pakėlė balsą Julius.
– Įsakinėk savo bobutei, – [Rima] trenkė durimis ir išėjo. (Pukelevičiūtė 1997, 464)

Kadangi Julius ir Rima yra draugai, jų santykiai – simetriniai, todėl Julius šioje situacijoje nepagrįstai užėmė aukštesnį socialinį vaidmenį, pasirinkdamas agresyvų direktyvą. O juk tokia forma tinkama tik aukštesnę padėtį turinčiam adresatui „ir tai dažniausiai tik tada, kai šnekos aktas skiriamas tiesioginiam pavaldiniui“ (ten pat, 152). Taigi dėl adresanto netinkamai pasirinkto socialinio vaidmens komunikacija nepavyksta. Kartais adresantas eksplicitiškai nurodo savo socialinį vaidmenį.

- (183) Aš, kaip partijos pirmininkas, sportui skiriu mažiau laiko, nustatytu laiku kartu su jais nelabai iššina treniruotis. (A. Butkevičius, žurnalistui atsakydamas į

klausimą apie sportą)

E. Zaikauskas (ten pat, 153–154) teigia, kad dažniausiai socialinis vaidmuo eksplikuojamas tada, kai adresantas imasi iš tikrųjų jam nepriklausančio vaidmens. Taip pat įprasta savo socialinį vaidmenį nurodyti tada, kai bendraujant su tuo pačiu pašnekovu keičiamas kalbos registras: iš lygiaverčio į aukštesnį arba atvirkščiai. Pastarajam atvejui iliustruoti mokslininkas pateikia pavyzdį:

(184) Andreas. Ne kaipo jūsų magistras, bet kaipo riteris riterius klausiu, ar tikrai nežinojote, kad Mindaugas <...> tarnauja Kristui Viešpačiui? (Krėvė 1982, 597)

Simas Karaliūnas (1997, 88) išskiria tris socialinių vaidmenų tipus:

- 1) Statuso vaidmenys dar gali būti skirstomi į paveldimuosius (rasė, lytis, tautybė), kurie šiuolaikinėje visuomenėje neturi didelės reikšmės pokalbiui, ir laikui bėgant įgyjami statuso vaidmenys (amžiaus, šeimos nario, luomo ir pan.).
- 2) Pozicinius vaidmenis lemia asmens padėtis visuomenėje, jo profesija arba ilgalaikė veikla, pavyzdžiui, mokytojas, mokinys, gydytojas, prokuroras, kareivis ir pan. Šiuos vaidmenis asmenys įgyja per ilgesnį laiką ir juos ilgą laiką išlaiko. Poziciniai vaidmenys turi įtakos pokalbiams, o kai kuriems netgi yra aiškiai reglamentuotų šnekos aktų, pavyzdžiui, teisėjų nuosprendžiai, karininkų komandos ar kunigo ritualiniai pasakymai (Zaikauskas 2002b, 154).
- 3) Situaciniai gali būti skirstomi į situacinius siaurąja prasme ir personalinius. Pirmuosius socialinius vaidmenis lemia išorinės aplinkybės, situacija, pavyzdžiui, keleivis, pirkėjas, žiūrovas. O antruosius lemia asmeninis santykis su pašnekovu, pavyzdžiui, draugas, priešas, mylimasis ar pan. Kiti autoriai (pvz., Linke, Nussbaumer, Portmann 2004, 326) situacinių vaidmenų tipą vadina atsitiktiniais funkciniais vaidmenimis, nes jie atsitiktinai pasitaiko tam tikrame pokalbyje arba pokalbio temoje. Tai gali būti, pavyzdžiui, liudytojo, kuris matė banko užpuolimą, vaidmuo arba ekspertės vaidmuo debatuose apie gamtos apsaugą. Tam reikalingos specialios žinios, kurios gali būti pritaikytos būtent tai situacijai, ir tai lemia pirmenybę kalbėti. Šiuo atveju kalbėtojas turi teisę kalbėti ilgiau ar dažniau nei kiti pokalbio dalyviai, pradėti naują temą, vertinti ir komentuoti kitų pašnekovų pasisakymus.

Statuso ir poziciniai vaidmenys svarbūs tuo, kad kiekvienas asmuo turi tam tikrą tokių

socialinių vaidmenų rinkinį ir jie dažnai nulemia jų kalbinę strategiją (Zaikauskas 2002b, 155).

7.4. Pašnekovų kalbinės strategijos

Kiekvienas pokalbio dalyvis turi tam tikrų komunikacinių tikslų ir pagal tai renkasi kalbines ir nekalbines raiškos priemones ir strategijas, kurios lemia, kaip bus interpretuotas tam tikras šnekos aktas. Skiriamos konstruktyvios ir destruktivos strategijos, jas renkasi tiek adresantas, tiek ir adresatas.

Adresantas, pasirinkęs konstruktyvią strategiją, tiksliai atskleidžia savo intencijas, o pasirinkęs destruktivią, užmaskuoja savo tikruosius ketinimus arba palieka spragu interpretacijoms, kad vėliau galbūt pateiktų kitokią, sau palankesnę to paties pasakymo interpretaciją (Zaikauskas 2002b, 146).

Kaip jau aptarta 3 skyriuje, pokalbio dalyviai dažniausiai elgiasi konstruktyviai ir nesąmoningai laikosi P. Grice'o suformuluoto bendradarbiavimo principo bei pokalbio taisyklių, todėl adresantas renkasi tas raiškos priemones, kurios leistų adresatui interpretuoti jo pasakymą taip, kaip ir jis pats. Kaip teigia E. Zaikauskas (ten pat, 146), adresantas, siekdamas, kad šnekos akto ilokucija nebūtų interpretuota netinkamai, „gali rinktis eksplisitives ilokucinės jėgos nurodymo priemones – performatyvus“. Itin dažnai performatyvų pasitaiko juridiniuose, administraciniuose ir kituose oficialaus diskurso šnekos aktuose, nes ten labai svarbu tiksliai perteikti ilokuciją.

Vis dėlto pasitaiko atvejų, kai adresantas sąmoningai siekia, kad adresatas nesuprastų tikrojo jo tikslo, todėl renkasi destruktivią strategiją. Iš esmės tokie šnekos aktai nėra melagingi – jie nepažeidžia P. Grice'o kokybės taisyklės (sakyk tiesą), bet toks šnekos aktas, pasak E. Zaikausko (ten pat, 146), nėra nuoširdus. Panagrinėkime anekdotą:

- (185) Programuotojas baigė mokslus ir nuėjo įsidarbinti. Naujasis darbdavys, vos jį pamatęs, iškart ėmė jauti už ragų:
- Jūs esate stiprus programuotojas?
  - Na, kaip čia pasakius...
  - Sakykite tiesiai: taip ar ne?
  - Taip.
  - Gerai, priimu jus į darbą, Nešiosite kompiuterius.

Šiame pavyzdyje darbdavys užduoda klausimą, kuriame žodžių junginys *stiprus programuotojas* gali būti interpretuojamas dvejopai. Įprasta, kad per pokalbį dėl darbo darbdaviai teiraujasi apie specialisto dalykinę kompetenciją, todėl adresatas ir suprato, kad teiraujamasi, ar jis gerai moka programuoti. Tačiau adresantas tyčia uždavė tokį dviprasmišką klausimą pasilikdamas galimybę interpretuoti klausimą ir atsakymą kaip informaciją apie fizinę jėgą ir tokiu būdu pasišaipto iš nepatyrusio darbuotojo. Tokiu būdu adresantas įgyvendina destruktiviąją komunikacinę strategiją, nes „sukuria prielaidas dvejopam šnekos akto interpretavimui ir pasirenka sau naudingą <...>, o adresatui žalingą variantą“ (Zaikauskas 2002b, 147).

Adresato komunikacinė strategija taip pat gali būti konstruktyvi – kai jis mėgina išsiaiškinti kalbėtojo intenciją, ir destruktivi – kai jis stengiasi kalbėtojo pasakyme rasti spragų, kad galėtų jį interpretuoti savaip. Netgi tada, kai adresatas laikosi P. Grice'o bendradarbiavimo principo ir pokalbio taisyklių, šnekos aktas gali nepavykti. Taip atsitinka, jeigu, kaip minėta, nekooperatyviai elgiasi pats adresantas arba jeigu netinkamos pokalbio aplinkybės: skirtingas pašnekovų kalbos kodas, triukšmas, vieno iš pašnekovų klausos sutrikimai ir pan. (plg. ten pat, 148). Panagrinėkime pavyzdį, kuriame komunikacijos aktas nepavyksta dėl skirtingo pašnekovų kalbos kodo:

- (186) Didžiojoje Britanijoje autobuso stotelėje stovi lietuvis ir anglas. Oras, kaip visada, prastas, lyja, žvarbu. Anglas išsitraukia cigaretę, jau nori prisidegt, bet, pažvelgęs į šalia susisukusį lietuvį, mandagiai ištisia jam cigarečių pakelį:
- Smoking?
  - Ne, tiesiog nauji treningai...

Adresatas iš intonacijos supranta, kad adresanto atliktas ilokucinis aktas – klausimas, tačiau, nesuprasdamas angliško žodžio *smoking* reikšmės, jis nesuvokia, kad adresantas klausimu netiesiogiai reiškia ir siūlymą kartu parūkyti. Kad tai tikrai siūlymo ilokucinis aktas, įrodo ir neverbalika – anglas ištisia lietuviui cigarečių pakelį. Taigi adresatas pašnekovo ilokucinį aktą interpretuoja kaip specialųjį klausimą, o žodį *smoking* supranta kaip tarptautinį žodį, reiškiantį iškilmingą vyrišką švarką. Šiuo atveju ne visai aišku, ar adresatas destruktiviąją strategiją pasirinko tyčia ar dėl kalbinės ir komunikacinės kompetencijos stokos.

Vis dėlto dažnai pasitaiko, kad adresatas kuo puikiausiai suvokia adresanto intenciją, bet sąmoningai taiko destruktiviąją komunikacinę strategiją, nes jam taip elgtis naudingiau.

Taikliai šį atvejį apibūdina J. L. Austinas: „Esmė ne tai, kad klausytojas nesupranta tikrosios pasakymo ilokucinės jėgos, o tai, kad jis *neprivalo* jos suprasti“ (cit. pgl. Zaikauską 2002b, 149).

5 lentelė. Adresanto ir adresato kalbinės strategijos

Adresatas		Adresantas	
		Adresanto kalbinė strategija	
		konstruktyvi	destruktyvi
Adresato kalbinė strategija	konstruktyvi	bendradarbiavimas: šnekos aktas sėkmingas	bendradarbiavimas: šnekos aktas sėkmingas, tačiau nepriimtinas adresatui, todėl neefektyvus
	destruktyvi	nebendradarbiavimas: šnekos aktas sėkmingas, tačiau nerezultatyvus	nebendradarbiavimas: šnekos aktas nesėkmingas

Šaltinis: Zaikauskas 2002b, 150.

Adresato ir adresanto kalbines strategijas ir jų įtaką šnekos akto sėkmingumui iliustruoja 5 lentelė.

7.5. Pokalbio replikos ir pašnekovų vaidmenų kaita

Kiekvieną pokalbį sudaro pašnekovų **dialogų replikos** (angl. *turn*, vok. *Redebeitrag*). Pašnekovas A pradeda kalbėti, bet kai jis baigia, kalbėtojo vaidmenį perima pašnekovas B, taip jie keičiasi vaidmenimis, kol galiausiai baigia pokalbį. Kaip tiksliai vyksta pašnekovų vaidmenų kaita – vienas iš svarbiausių pokalbio analizės keliamų klausimų. Svarbiausią tyrimą šioje srityje atliko Harvey’us Sacksas, Emanuelis A. Schegloffas, Gaila Jefferson (1974), pavadintą „A Simplest Systematic for the Organization of Turn-Taking for Conversation“. Jie išskyrė tam tikras vaidmenų kaitos taisykles. Savo modelyje autoriai skiria du pagrindinius komponentus:

- 1) dialogo replikos konstravimo komponentą (angl. *turn-construction component*, vok. *Komponente der Redebeitragskonstruktion*);
- 2) pašnekovų vaidmenų kaitos komponentą (angl. *turn-taking component*, vok. *Komponente des Sprecherwechsels*).

Pirmasis komponentas skirtas dialogo replikoms iš mažesnių elementų, t. y. sakinių, frazių ir žodžių, konstruoti. Kiekvieno iš šių elementų pabaigoje yra momentas, kai gali įvykti vaidmenų kaita, jį galima pavadinti **vaidmens perdavimui tinkamu momentu** (angl. *transition relevance place = TRP*, vok. *übergaberelevante Stelle*). Atėjus šiam momentui, įsigalioja antrasis – pašnekovų vaidmenų kaitos – komponentas. Jis aprėpia

tokias taisykles:

1)

- a) Jei dialogo replikoje iki pirmojo vaidmens perdavimui tinkamo momento kalbėtojas paskiria po jo turintį kalbėti asmenį, tai tik šis turi teisę ir pareigą perimti kalbėtojo vaidmenį. Pašnekovų vaidmenų kaita įvyksta pirmuoju vaidmens perdavimui tinkamu momentu.
- b) Jei iki vaidmens perdavimui tinkamo momento kalbėtojas nepaskiria po jo turinčio kalbėti asmens, galima, bet nebūtina pačiam save pasiskirti. Kalbėjimo teisę įgyja pirmasis pradėjęs kalbėti kalbėtojas.
- c) Jei iki vaidmens perdavimui tinkamo momento kalbėtojas nepaskiria po jo turinčio kalbėti asmens ir niekas pats savęs nepasiskiria, kalbėtojas gali tęsti savo kalbą.

2) Taisyklė 1) įsigalioja kiekvienu vaidmens perdavimui tinkamu momentu. Taisyklė 2) taikoma tol, kol pašnekovai pasikeičia vaidmenimis.

Yra įvairių priemonių, kuriomis kalbėtojas paskiria po jo turintį kalbėti asmenį (plg. taisyklę 1) a)). Tai gali būti klausimai, pasiūlymai, prašymai, kreipiniai bei visos pokalbį palaikančios ir užtikrinančios priemonės. Panagrinėkime HIAT sistema užrašytą pokalbį, laisvai verstą iš A. Redder, Konrado Ehlichio (1994, 315) ir analizuotą J. Meibauerio (2001, 132–133).

1	Gydytojas	Ar būtų įmanoma, kad kada nors šią savaitę nueitumėt pas gastroenterologą į Papievius?	
	Gydytojas	Ar toli jums?	Toli?
2	Pacientė	Nu kaip, yra gabaliukas kelio.	Kad labai toli,
	Gydytojas	Hmm. Kaip / kiek jums reik eiti?	
3	Pacientė	tai ne.	Nu kokį 20 minučių reiks turbūt.
	Gydytojas	20 minučių? Nu tiek tai jau įveiksit.	
4	Pacientė		Mhm...

Po klausimo pirmoje dialogo eilutėje galėjo būti tinkama vieta pašnekovų vaidmenų pasikeitimui, tačiau jis neįvyksta. Priežastys gali būti kelios. Galbūt gydytojas po klausimo nepadaro pauzės ir intonacija parodo, kad savo dialogo replikos dar nebaigė. Taip pat gali būti, kad pacientė neperima kalbėtojo vaidmens, nors klausimu buvo

paskirta kaip po gydytojo turinti kalbėti pašnekovė. Gali būti, kad ji delsia kalbėti, nes gydytojo klausimas yra informacinio pobūdžio (ji galvoja, kaip į jį atsakius) arba delsia, nes klausimas kartu yra ir netiesioginis raginimas. Po antrojo klausimo pacientė reaguoja pagal pašnekovų vaidmenų kaitos 1) a) taisyklę.

Šiame dialoge labai aiškiai matyti, kad egzistuoja priemonės, parodančios vaidmens perdavimui tinkamą momentą (*mhm* 4 eil.), ir priemonės, kurios parodo vaidmens perėmimą (*nu kaip* 2 eil., *kad* 2 eil., *hmm* 3 eil., *nu* 3 eil.). Kartais abi funkcijos sutampa (*mhm* 4 eil.).

Žinoma, pašnekovų vaidmens perėmimui labai svarbi ir intonacija. Balso pakėlimas arba nuleidimas, greitesnis ar lėtesnis, tylesnis ar garsesnis kalbėjimas, skiemenų pailginimas gali būti indikatoriai, ar kalbėtojas jau pasirengęs perduoti kalbėjimo teisę kitam pašnekovui. Be to, egzistuoja dar ir kiti pokalbio konstravimo reiškiniai, tokie kaip tylėjimas, pašnekovo pertraukimas arba korekcija (*kaip / kiek* 3 eil.).

Daugybė tyrimų patvirtino, kad paprastam stebėtojui chaotiškai atrodantys pokalbiai yra labai kompleksiški, juos pašnekovai meistriškai valdo, iš dalies nesąmoningai vadovaudamiesi pokalbio konstravimo bei vaidmenų kaitos taisyklėmis. Į bet kokius taisyklių pažeidimus reaguojame itin jautriai. Dažnai girdime skundžiantis, kad pašnekovas neleidžia pasisakyti, nuolat nutraukinėja ir pan.

Pasisekusių pokalbiu paprastai laikomas toks, kai pašnekovai sklandžiai keičiasi vaidmenimis ir atvirkščiai – pokalbis „stringa“, kai susidaro pernelyg ilgos pauzės arba kai dialogo replikos persidengia, t. y. kai kalbama vienu metu. Kai pašnekovai stengiasi bendrauti, bet pastebi, kad pokalbis „nesiriša“, nepavyksta sklandi pašnekovų vaidmenų kaita, bendraujama daug, bet pasakoma mažai. Tada pokalbis „apsunksta“, tarp pokalbio dalyvių įsivyroja šaltis, distancija (plg. Meibauer 2001, 132–133).

H. Sackso, E. A. Schegloffo, G. Jefferson (1974) apibrėžtos taisyklės iš dalies paaiškina, kodėl kasdieniniame bendravime retai pasitaiko, kad dialogo replikos persidengia, t. y. kad pašnekovai kalba vienu metu. Tai rodo, kad kalbėtojai turi kompetencijų, leidžiančių numatyti, kada baigsis pašnekovo dialogo replika. Šios kompetencijos – svarbus kognityvinis gebėjimas.

7.6. Dialogo replikų poros

Dialogo replika gali sutapti su šnekos aktu, bet ją gali sudaryti ir keli šnekos aktai. Jei

panagrinėsime šnekos aktus pokalbiuose, pamatysime, kad jie paprastai vartojami ne izoliuotai, o artimai susiję su kitais šnekos aktais. Šnekos aktų tarpusavio ryšius geriausiai iliustruoja dialogo replikų poros (angl. *adjacency pairs*, vok. *Paarsequenzen*):

- pasisveikinimas – atsakymas į pasisveikinimą;
- klausimas – atsakymas;
- prašymas – sutikimas arba nesutikimas;
- pasiūlymas – pasiūlymo priėmimas arba atmetimas;
- priekaištas – pasiteisinimas.

Tokios dialogo replikų poros susijusios su pašnekovų vaidmenų kaita. Remiantis šnekos aktų teorija, dialogo replikų poros iliustruoja, kad kai kurie šnekos aktai reiškia netiesioginį įpareigojimą, pavyzdžiui, klausimą galima laikyti tam tikru socialiniu įpareigojimu į jį atsakyti.

Pašnekovo reakcija į tam tikrą repliką gali būti adekvati arba neadekvati, pavyzdžiui, kvietimo priėmimas būtų adekvati pašnekovo reakcija. Neadekvačią reakciją rodo ilgesnės pauzės, nutylėjimai, kai nepateikiama atsisakymo motyvacija (plg. Juzelėnienė, Baranauskienė 2008, 111).

Taigi matyti, kad šnekos aktų negalima pasirinkti bet kaip, jų pasirinkimo galimybes nulemia prieš tai pasakytasis. Iš esmės šis principas galioja ir monologams, ir dialogams. Pagal tai, kokią vietą šnekos aktas užima pokalbyje, galima juos suskirstyti į iniciatyviusius ir reakcinius. Pirmieji pradeda pokalbį arba šnekos aktų seką, o antraisiais reaguojama į prieš tai pasakytus šnekos aktus. Pavyzdžiui, jei šnekos aktų seka pradama priekaištu adresatui, šis į tai reaguoti turi tik kelias galimybes: a) jis gali atsiprašyti; b) atmesti priekaištą; c) pats papriekaištauti; d) visai nesureaguoti (plg. Ernst 2002, 114).

Dauguma pokalbių sudėtingesnės struktūros, sudaryti ne vien iš dialogo replikų porų. Šnekos aktai pokalbyje gali būti įvairiai išsidėstę, plg.:

- (187) A: ėė... norėčiau pas jus studijuoti magistratūroje. Tai norėjau paklausti dėl programų. Ir kaip ten su stojamaisiais
- B: į kokią specialybę?
- A: taikomąją kalbotyrą
- B: aa, taikomąją kalbotyrą

A: mhm
B: stojimas vyks...

Šio pokalbio dialogo replikų schema galėtų atrodyti taip:

A: klausimas
B: ↓ klausimas
A: atsakymas
B: ↓ patvirtinimas
A: ↓ grįžtamasis patvirtinimas
B: atsakymas

Taigi greta einantys šnekos aktai – svarbi pokalbių struktūros dalis, o dialogų replikų poros ypač būdingos pokalbio pradžiai ir pabaigai.

7.7. Korekcijos

Pasakymų produkciją ir recepciją gali sukliudyti įvairūs vidiniai ir išoriniai veiksniai, pavyzdžiui, bloga akustika, dėmesio stoka ar nepakankamas pašnekovų bendrų žinių, bendros informacijos kiekis. Taigi kliūtys gali atsirasti ir formuluojant pasakymą, ir jį suprantant. Tokias komunikacijos kliūtis įveikti padeda korekcijos.

Korekcija (angl. *repairs*, vok. *Reparatur*) – tai replika, tikslinanti anksčiau pasakytus dalykus. E. A. Schegloffas, G. Jefferson ir H. Sacksas (1977) terminą korekcija supranta kaip hiperonimą įvairaus pobūdžio pataisymams pavadinti. Tai gali būti pasakymo nutraukimas ir pradėjimas jį formuluoti iš naujo, formuluotės pakeitimas kita, patikslinimas, kokios nors sąvokos paaiškinimas, tinkamo žodžio paieška.

Remiantis minėtais autoriais galima išskirti tris korekcijų organizavimo etapus:

- 1) koreguojamojo pasakymo nustatymas;
- 2) korekcijos inicijavimas – tai kalbinės priemonės, kuriomis parodoma, jog reikalinga korekcija;
- 3) korekcijos vykdymas – pasakymas, kuris pakeičia koreguojamąjį pasakymą.

Pokalbio analizėje, viena vertus, skiriama korekcija, kai kalbėtojas koreguoja pats save ir kai jį koreguoja kitas pašnekovas. Kita vertus, korekcijos skirstomos pagal tai, kas ją inicijuoja: ar pats kalbėtojas, ar kitas pašnekovas. Taigi galima išskirti 4 korekcijų tipus:

- 1) paties kalbėtojo inicijuota ir atlikta korekcija;

- 2) paties kalbėtojo inicijuota, bet kito pašnekovo atlikta korekcija;
- 3) kito pašnekovo inicijuota, bet kalbėtojo atlikta korekcija;
- 4) kito pašnekovo inicijuota ir atlikta korekcija (Schegloff, Jefferson, Sacks 1977; Meibauer 2001, 141).

Dažniausiai pasitaiko pirmasis tipas siekiant išsaugoti įvaizdį pagal mandagumo teoriją. Vis dėlto kito pašnekovo atliktas korekcijas ne visada galima laikyti nemandagiomis ar pokalbio trukdžiais. W. Kindtas (2002, 297), kalbėdamas apie pašnekovų bendradarbiavimą, kaip tik atkreipia dėmesį į situacijas, kai klausytojas numano, kaip kalbėtojas pabaigs savo pasakymą. Taigi, jei klausytojui pirmam ateina į galvą tinkama formuluotė, jis gali pabaigti sakinį vietoj kalbėtojo tokiu būdu visiškai nenorėdamas jo numenkinti, o atvirkščiai – parodyti, kad supranta pašnekovą ir visą situaciją. Tačiau siekiant gerai koordinuoto pokalbio, pirmasis kalbėtojas koku nors būdu – kalbiniu arba nekalbiniu – turėtų parodyti, ar sutinka su klausytojo pasiūlytu pasakymo tęsiniu.

Korekcijų indikatoriai – įvairios dalelytės, jaustukai, išiktukai ir kt. kalbos priemonės: *taigi, ne, t. y., manyčiau, tiksliau pasakius, eėė..., mmm....*, taip pat nutęsimai, pauzės, klausiamieji žodeliai *ar ne?*

Užduotys

1) Suraskite korekcijas, nustatykite jų tipą ir pabandykite atkurti (kur nepabaigtas koreguotinas pasakymas), kokia buvo pirminė kalbėtojo formuluotė.

a)

- Ka per minkštas tas tingiNYS.
- Bet tai praeitą kartą geRAI gavosi.
- Praeitą kartą mažiau kondensuoto PIENO dėjau, todėl ir išĖjo kietesnis.
- Nu tai VA, išsiPROfinsi, paskui jau žiNOsi tas porcijas por eee PROporcijas.

(Buitinis dialogas, užrašytas autorės)

b)

Vedėjas: ar bus ji verčiama?

Olšauskas: eee...ne iš tikrųjų bus aa du aa trys užsienio pranešėjai

Rogoznyj: trys užsienio pranešėjai
Olšauskas: turėsime pranešėją iš „Apple“ buvusį darbuotoją, turėsime pranešėją iš „Google“ ir turėsime pranešėją iš...

Rogoznyj: Iš
Latvijos

Olšauskas: Iš Latvijos, kuris kalbės apie „Twitterį“ šiek tiek apie tai, kiek Latvijoje jis pažengę jie iš tikrųjų nebus verčiami.

(2009 06 04 LRT laida „Labas rytas“, interviu su „Login 2009-tieji“ organizatoriais A. Rogoznyj ir A. Olšausku)

c)

Olšauskas: <...> žurnalistai seka tinklaraščius, galiausiai dalis tų straipsnių atsi...a...pakliūna nacionalinėje spaudoje nu toksai apskritas aa užburtas ratas vyksta ir tikrai įdomūs dalykai <...> (iš ten pat)

d)

Režisierius Gintaras Varnas, dėkodamas už jam skirtą apdovanojimą: „Linkiu visiems lankiau dažn... eee... linkiu dažniau lankytis teatre“.

(2009 03 27 20:30 Teatro apdovanojimams per LRT)

e)

Darius: <...> Ir buvo didžiausias gyvenimo paradoksas, kad mes radome eee kai kuriuos daiktus radome... Neišlaužtą sandėliuką, todėl kad, desantininkai labai puikiai iš išspardė duris, kurios atsidaro į vidų. O to vienintelio sandėliuko durys atsidarė į išorę. Ir jie ten paspardė paspardė... Ai – galvoja – po laiptais, nieko ten tokio. O ten dar buvo kiek tai ir prožektorių...

Andrius: Stiprintuvai. Ten tokie...

Darius: Stiprintuvai. Ir mum leido išsinešti tikrai kaip menkaverčius daiktus. Tai mes vyniojome tuos daiktus į... tuos vadinamąjį nu palavyką, ar kaip jį...

Andrius: Dangą.

Darius: Į dangą...

Andrius: Scenos dangą.

(2003 11 22 LRT laida „Vakaro autografas“, svečiuose „Keistuolių teatro“ aktoriai)

2) Pabandykite atsekti šių suklydimų priežastis:

- a) Ištyrinus platesnį kontekstą, nustatyta... (Iš magistro baigiamojo darbo)
- b) Šis žodžių junginys be konteksto gali būti suprantas visai kitaip. (Iš magistro baigiamojo darbo)
- c) Gintarė Jautakaitė: „Savo poeziją laikiau labai asmeniniu dalyku, ilgai ją slėpiau ir galvojau, kad ji taip ir nugrims į nežitį. (200 03 23 „Ryto garsai" per LRT)

3) Perskaitykite anekdotą. Paaiškinkite, kaip pašnekovai bendradarbiauja, kokias komunikacines strategijas pasirenka adresantas ir adresatas, kodėl anekdotas juokingas.

Skambutis į turizmo agentūrą:

- Keliones į Egiptą organizuojat?
- Taip.
- Į kokius miestus?
- Kairą, Asuaną, Hurgadą...
- Va! Hurgada! Tinka.
- Puiku, kada norite keliauti?
- Keliauti?! Mes čia kryžiažodį sprendžiam...

4) Paanalizuokite pateiktą radijo laidos ištraukos skriptą: kaip pokalbio dalyviai organizuoja pokalbį, kaip jie tarpusavyje bendradarbiauja, kokius šnekos aktus realizuoja.

- Z. K.: èèè na, o kaip ten su tais istorikais ir žurnalISTais, nes kaip tiktai vienas iš.. a mūsų klausytojų kurba arba žiūrovų, nes nežinau, ar klauso, ar ŽIŪri laidą, mm, kaip TEN yra, gal gerbiamas istorikas Ramojus Kraujelis pasakys (?)
- R. K.: aš tai norėčiau pasakyt, kad istorikai visąlaik mielai norėtų paDĖTi žurnalistam, jeigu tik būtų kreipiamasi paGALbos ir tada tas galutinis produktas ir pateikimas.... ..būtų
- Z. K.: <tyliai>...būtų...
- R. K.: turbūt geresnis, tobulesnis ir ir..... mmmm... visiems prieinamesnis. na o dar reaguojant į KLAUsimus tn buvo labai užsiminta apie istorijos FAKtus, TYrimą, VERTinimą ir panašiai. Tai nn labai PAprastą galima būtų pateikti ... paaiškinimą arba netgi paSIŪlymą. Na tikrai mes... visiškai objektyVIOS isTORijos FAKtų VERTinimo èè niekadaaa neRASim. iii...isTORija visąlaik TUri šiek tiek subjekt... subjektišku... èè
- Z. K.: subjektyVUMO
- R. K.: . subjektyviškUMO..... èèir kiekvienas faktas jau kai yra fikSUOjamas, yra fiksuojamas perrr fiksuotojo SAmonę, Tiriamas vėlgi pEr tyrĖjo sąmonę, ir, na, tos objektyVIOS isTORijos, kaip kai kas įsivaizduoja, kad pasakykite man ... KAIP BUvo objekty... taip taip taip tik TAIP o ne kitaip.
- Z. K.: kaip tik buvo tik TAIP ir viskas, ir šventai.
- R. K.: tایی tokio atsakymo tikrai nieks negALĖtų pateikti.
- Z. K.: nesuLAUKS
- R. K.: nesulauks. o... dėl TYrimų, dėl tyrĖjų ir... na, visada yra raginami ne tik isTORikai, bet ir ta pati viSUomenė.. tiek, kiek jiii SSUgeba, tiek, kiek ji žino, ji gali domėtis ir faktais, gali keliauti į archyvus, èè ga... tiek, kiek tenka dirbuotis archyvų srityje, tai visada yra laukiaMI tyrinėtojai...mm ir specialISTAI: tiek archyVARai, tiek isTORikai .. tuo labiau...
- Z. K.: ir žurnaLISTai lau...
- R. K.: ir žurnaLISTai šitoj vietoj gali bendrai sukurti... tobuLESnį produktą.
- Z. K.: tobulą produktą

Ištrauka iš radijo laidos „Toks gyvenimas su Zita Kelmickaite“ 2010 12 15 11:33:27–11:35:05.
Skriptą parengė autorė.

LITERATŪRA

1. Aloševičienė E., 2007, *Heckenausdrücke im politischen Diskurs (eine kontrastive Analyse Deutsch – Litauisch)*. Doktoro disertacija. Vilniaus universitetas.
2. Austin J. L., 1962, *How to Do Things With Words*. Oxford: Oxford University Press.
3. Blum-Kulka S. J., House G. K., 1989, *Cross-cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.
4. Brown P., Levinson S., 1978, Universals of language usage: Politeness phenomena. – Goody, E. (ed.). *Questions and politeness*. Cambridge: Cambridge University Press, 56–289.
5. Brown P., Levinson S., 1987, *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Bühler, K., 1982, The Deictic Field of Language and Deictic Words. Jarvella, R. J., Klein, W. (eds.). *Speech, Place and Action. Studies in Deixis and Related Topics*, Chichester, New York, Brisbane, Toronto, Singapore: John Wiley & Sons Ltd, 9–30.
7. Buitkienė J., 2006, Valios raiškos priemonės ir mandagumas. – *Žmogus ir žodis*, T. 8, Nr. 3, 15–20.
8. Čepaitienė G., 2007, *Lietuvių kalbos etiketas. Semantika ir pragmatika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
9. Chierchia G., McConnell-Ginet S., 1990, *Meaning and Grammar. An Introduction to Semantics*. Cambridge, Mass: MIT Press.
10. Clark H. H., Wilkes-Gibbs D., 1992, Referring as a Collaborative Process. Clark, H. H. *Arenas of Language Use*. Chicago: Chicago University Press & Center of the Study of Language and Information, 107–143.
11. Ehrich V., 1992, Wann ist jetzt? Anmerkungen zum Adverbialen Zeitlexikon des Deutschen. *Kognitionswissenschaft* 2, 119–135.
12. Ernst P., 2002, *Pragmalinguistik: Grundlagen, Anwendungen, Probleme*. Berlin; New York: de Gruyter.
13. Fillmore C. J., 1971, Towards a theory of deixis. – *The PCCLLU Papers* (Department of Linguistics, University of Hawaii) 3.4, 219–241.
14. Furchner I., 2002, Gespräche im Alltag – Alltag im Gespräch: Die Konversationsanalyse. – Müller, H. M. (Hrsg.). *Arbeitsbuch Linguistik*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 306–328.
15. Goffman E., 1967. *Interaction ritual: Essays on face-to-face-behavior*. New York:

Garden City.

16. Grice P., 1978, Further notes on logic and conversation. – Cole, P. (ed.). *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*. New York: Academic Press, 113–128.
17. Grice P., 1989, Logic and Conversation. – Grice, P. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 22–40.
18. Gudavičius A., 2000. *Etnolingvistika*. Šiauliai.
19. Harting, A., 2007, Höflichkeit in deutschen und japanischen Bitten: ein Forschungsüberblick. – *Hiroshima studies in language and language education (10)*, 109–126.
20. Heritage J., 1984, A news-receipt tokian and aspects of its sequential distribution. – Atkinson, J. M., Heritage, J.(ed.). *Structures of Social Action*. Cambridge: Cambridge University Press, 299–345.
21. Herskovits, A., 1986, *Language and Spatial Cognition. An interdisciplinary study of prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. Hilbig I., 2008, Mandagumas kaip reliatyvus kalbinis, socialinis ir kultūrinis reiškiny. – *Acta Linguistica Lithuanica*, 58 t., 1–15.
23. Hilbig I., 2009, Lietuvių ir anglų prašymų strategijos ir mandagumas. – *Lietuvių kalba* [Elektroninis išteklius], Nr. 3, 1–18.
24. Hindelang G., 2000, *Einführung in die Sprechakttheorie*. Tübingen: Niemeyer.
25. Yule G. 1996, *Pragmatics*. Oxford University Press.
26. Juzelėnienė S., Baranauskienė R., 2008, Lingvistinių diskurso tyrimų raida. – *Respectus Philologicus*, Nr. 13 (18). Vilniaus universitetas: Kauno humanitarinis fakultetas, 110–116.
27. Karaliūnas S., 1997, *Kalba ir visuomenė (Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai)*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
28. Karttunen L., Peters S., 1979, Conventional implicature. – Oh, C.-K., Dinneen D. A.(ed.). *Syntax and semantics II: Presupposition*. New York: Academic Press, 1–56.
29. Kempson R. M., 1975, *Presupposition and the Delimitation of Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
30. Kindt W., 2002, Pragmatik: Die Handlungstheoretische Begründung der Linguistik. – Müller, H. M. (Hrsg.). *Arbeitsbuch Linguistik*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh, 289–305.
31. Lambrecht K., 1994, *Information structure and sentence form. Topic, focus and the*

- mental representation of discourse referents*. Cambridge: Cambridge University Press.
32. Leech G., 1983, *Principles of pragmatics*. London & New York: Longman.
  33. Leech G., 1999, *Principles of pragmatics*. London & New York: Longman.
  34. Levinson St. C., 2000, *Pragmatik*. Neu übersetzt von M. Wiese. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
  35. Linke A., Nussbaumer M., 2000, Konzepte des Impliziten: Präsuppositionen und Implikaturen. – *Text- und Gesprächslinguistik: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin; New York: de Gruyter. Bd. 16, 435–448.
  36. Linke A., Nussbaumer M., Portmann P. R., 2004, *Studienbuch Linguistik*. 5., erweiterte Aufl. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
  37. Meibauer J., 2001, *Pragmatik. Eine Einführung*. Tübingen: Stauffenburg-Verl.
  38. Morris Ch. W., 1938, Foundations of the Theory of Signs. – Neurath O., Carnap R., Morris Ch. W. (ed.). *International Encyclopedia of Unified Science. Vol. I*. Chicago: University of Chicago Press, 77–138.
  39. Posner R., 1979, Bedeutung und Gebrauch der Satzverknüpfen in den natürlichen Sprachen. – Grewendorf, G.(ed.). *Sprechakttheorie und Semantik*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 345–385.
  40. Redder A., Ehlich K., 1994, *Gesprochene Sprache. Transkripte und Tondokumente*. Tübingen: Narr.
  41. Ryvitytė B., 2001, Kai kurios teigiamo ir neigiamo vertinimo strategijos angliškose ir lietuviškose filologinėse recenzijose. – *Žmogus kalbos erdvėje. Mokslinių straipsnių rinkinys*. Kaunas, 171–177.
  42. Ryvitytė B., 2005, Vertinimo raiška lingvistinių knygų recenzijose. – *Žmogus ir žodis*, t. 7, Nr. 1, 96–101.
  43. Sacks H., Schegloff E. A., Jefferson G., 1974, A simplest systematics for the organisation of turn-taking for conversation. – *Language* 50, 696–735.
  44. Schegloff E. A., Jefferson G., Sacks H., 1977, The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. – *Language* 53, 361–382.
  45. Schröder P., 1975, Die Untersuchung gesprochener Sprache im Projekt „Grundstrukturen der Deutschen Sprache“. Planungen, Probleme, Durchführung. – *Forschungsberichte des Instituts für deutsche Sprache* 7, 5–46.
  46. Searle J. R., 1976, The classification of illocutionary acts. – *Language in Society* 5, 1–24.

47. Searle J. R., 1971, *Sprechakte. Ein sprachphilosophischer Essay*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
48. Searle J. R., 1969, *Speech Acts. An Essay in Language Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
49. Šinkūnienė J., 2008, Autoriaus pozicijos švelninimas: tarpdalykiniai ir tarpkalbiniai raiškos priemonių ypatumai. – *Kalbotyra: Germanų ir romanų studijos*, Nr. 58(3), 97–108.
50. Talmy, L., 1985, Lexicalization patterns: semantic structure in lexical forms. Shopen, T. (ed.). *Language typology and syntactic description 3: Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press. 57–149.
51. Usonienė A., 2004, *Modalumas anglų ir lietuvių kalbose: forma ir reikšmė*. Vilniaus universiteto leidykla.
52. Wilson D., 1975, *Presuppositions and Non-Truth Conditional Semantics*. New York: Academic Press.
53. Zaikauskas E., 2002a, Lietuvių kalbos performatyvų raiška. – *Baltų filologija*. T. 9 (2). Riga, 79–96.
54. Zaikauskas E., 2002b, Šnekos aktų dalyvių strategija, socialiniai vaidmenys ir tipai lietuvių kalboje. – *Acta Linguistica Lithuanica*. 46 t., Vilnius, LKI, 145–172.
55. Žilinskaitė, E., 2010, *Vietos raiška Mikalojaus Daukšos Postilėje: postpoziciniai vietininkai ir jų funkciniai ekvivalentai*. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas.
56. Наумова Л. А., 1998, Пресуппозиции в логике и лингвистике. – *Философия: в поисках онтологии: Сборник трудов Цамарцкой гуманитарной академии. Вып. 5*. Самара: Изд -во СаГА, 236–255. [žiūrėta 2010 10 18] Prieiga internete: <http://www.phil63.ru/presuppozitsii-v-logike-i-lingvistike>.

ŠALTINIAI

1. Kardelis K., 2007, *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*. Šiauliai: Lucilijus.
2. Krėvė V., 1982, *Raštai 2*. Vilnius: Vaga.
3. Pukelevičiūtė B., 1997, *Devintas lapas*. Vilnius: Dienovidis.
4. Sabaliauskaitė K., 2008, *Silva Rerum*. Vilnius: Baltos lankos.